

Socha, Janusz

Wieś łowicka w latach 1918-1928 : z badań nad strukturą polityczną regionu

Rocznik Mazowiecki 8, 137-169

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANUSZ SOCHA

WIEŚ ŁOWICKA W LATACH 1918—1928. Z BADAŃ NAD STRUKTURĄ POLITYCZNĄ REGIONU

Początki zorganizowanego ruchu politycznego na wsi łowickiej przypadają na koniec XIX w. Łowickie było wówczas terenem oddziaływania różnorodnych prądów społeczno-oświatowych i kierunków politycznych. Wielu czytelników miała „Gazeta Świąteczna”, redagowana przez Kazimierza Promyka. Z czasem była wypierana przez bardziej postępową i bliższą sprawom ludu wiejskiego „Zorzę”¹, wydawaną od 1887 r. przez Maksymiliana Malinowskiego i Mieczysława Brzezińskiego. W jej rozpowszechnianiu odegrali w Łowickim pewną rolę — jak się wydaje — młodzi księża parafialni powiązani z warszawskim Kołem Oświaty Ludowej (KOL)². Organizacja grupowała postępowych działaczy inteligentkich o różnorodnych, często nieskrystalizowanych poglądach politycznych, prowadziła na wsi działalność oświatową, pozyskując do pracy najczęściej młodsze pokolenie chłopów i młodzież wiejską. Wpływy KOL były zapewne duże, skoro grupy chłopów łowickich ubranych w stroje ludowe uczestniczyły w poufnych uroczystościach, tzw. wigili mickiewiczowskiej 1898 r. Księżacy, jak ich nazywano, trafiali wówczas do tych domów, gdzie uroczystości urządzały „postępowcy”, wśród nich twórca samodzielnego ruchu ludowego w Królestwie Polskim Stefan Julian Brzeziński³. Nawiązane wówczas, prawdopodobnie przy udziale Stefanii Sempołowskiej, kontakty z chłopami łowickimi Brzeziński utrzymywał „do dalszego — jak stwierdził — dla swych celów wykorzystania”⁴.

¹ Z. Kmiecik, „Gazeta Świąteczna” za czasów redaktorstwa Konrada Prószyńskiego „Promyka” (1881—1908), Warszawa 1973, s. 110.

² T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga. Wspomnienia i wybór artykułów*, Warszawa 1958, s. 38.

³ S. J. Brzeziński, *Polski Związek Ludowy, Materiały i dokumenty*. Wyboru dokonał i wstępem opatrzył Czesław Wycech, Warszawa 1957, s. 49—50.

⁴ Tamże, s. 51.

Walki wewnętrzne w warszawskim KOL doprowadziły u schyłku XIX w. do rozłamu i utworzenia podległego Lidze Narodowej Towarzystwa Oświaty Narodowej. Wyodrębniła się również grupa młodych ludowców, kierowana przez Brzezińskiego, tworząc Ludowe Koło Oświaty (LKO), grupujące przede wszystkim nauczycieli ludowych⁵. Pracując na wsi wchodzili oni w kontakt z młodzieżą i światłymi gospodarzami, wciągając ich do działalności w LKO. Trzej z nich — Zygmunt Nowicki, Stanisław Najmoła i Ludwik Suda, osiedli w Łowickiem, rozwijając nawiązane tu wcześniej kontakty Brzezińskiego⁶.

Wśród pozyskanych do pracy oświatowej chłopów łowickich byli m.in. Teofil Kurczak, Franciszek Wasilewski i Franciszek Golis. Ten ostatni miał być szczególnie zbliżony do Brzezińskiego, ale już T. Kurczak utrzymywał kontakty z redakcją „Zorzy”. Na jednym z kursów pszczelniczo-ogrodniczych, organizowanych od 1892 r. przez Towarzystwo Pszczelniczo-Ogrodnicze w Warszawie, Kurczak poznał Maksymiliana Malinowskiego. Odwiedzając redakcję „Zorzy” nawiązał również kontakt z M. Brzezińskim i pozostawał przez kilka lat pod jego wpływem⁷. Kurczak na wspomniane kursy trafił zapewne za pośrednictwem nauczycielki prowadzącej w Łowiczu tajną wypożyczalnię ksiązek TON. Działy więc prawdopodobnie co najmniej dwa ośrodki — jeden powstały z inspiracji LKO, a drugi pozostający pod wpływem ideowym Ligi Narodowej. Dokładniejsze rozgraniczenie bądź ustalenie wielkości wpływów tych dwu kierunków na wsi łowickiej jest trudne z powodu braku źródeł. Wydaje się to być także niecelowe, ponieważ ruch oświatowo-polityczny na wsi Królestwa Polskiego kształtował dopiero swoje ramy organizacyjne. Wszak związani z działalnością grupy S.J. Brzezińskiego chłopci łowicy przed rewolucją 1905 r. czytali jednocześnie endeckiego „Polaka”⁸. Mimo to Łowickie stanowiło poważny punkt oparcia dla dalszej działalności Brzezińskiego, który utworzył w 1904 r. Polski Związek Ludowy, pierwsze chłopskie stronnictwo polityczne w Królestwie Polskim. Wśród bezpośrednich założycieli i najbardziej aktywnych działaczy PZL był również Kurczak, a powiat łowicki obok garwolińskiego, grójeckiego, mińsko-mazowieckiego, puławskiego i warszawskiego posiadał najlepiej rozwiniętą sieć organizacyjną Związku⁹.

⁵ H. Brodowska, *Koła Oświaty Ludowej. Przyczynek do badań nad rozwojem świadomości chłopów*, w: *Stowarzyszenia społeczne jako środowisko wychowawcze*. Pod red. Ireny Lepalczyk, Warszawa 1975, s. 132.

⁶ S. J. Brzeziński, *Polski Związek...*, s. 54.

⁷ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 40.

⁸ Tamże, s. 50—51.

⁹ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*. T. 1. 1864—1918. Makieta, Warszawa 1963, s. 133.

Z powodu braku danych źródłowych odtworzenie stanu organizacyjnego PZL w Łowickim obecnie jest chyba niemożliwe. Pewne szczegóły zawierają wspomnienia T. Kurczaka. W związku z wizytą przywódcy ludowców galicyjskich Jakuba Bojki w Łowickim w 1906 r. T. Kurczak w ciągu krótkiego czasu w warunkach konspiracyjnych zgromadził za pośrednictwem „posłańców konnych” około 200 osób z okolic położonych w promieniu kilkunastu kilometrów wokół swej rodzinnej wsi Ostrów pod Łowiczem¹⁰. Z badań B. Radlaka wynika, że wpływy PZL rozłożone były dość równomiernie w całym powiecie łowickim¹¹, zaś Kurczak w opinii władz rosyjskich z 1905 r., wyrażonych może trochę przesadnie, mógłby zmobilizować do powstania przeciwko władzom carskim „pół powiatu”¹².

Rewolucja 1905—1907 r. wpłynęła na konsolidację wokół PZL poważnej części chłopów łowickich, w znacznym stopniu kształtujących program związku. Wskazuje na to aktywna rola T. Kurczaka w zjeździe chłopskim 29 czerwca 1906 r. w Warszawie, gdzie podjęto uchwałę o wywłaszczeniu i przekazaniu małorolnym chłopom ziemi folwarcznej i państwowej¹³. Do uchwał warszawskich nawiązywał samodzielnie opracowany przez chłopów łowickich projekt reformy rolnej, ogłoszony 30 marca 1907 r. na łamach organu prasowego PZL, tygodnika „Zagon”¹⁴.

Działalność PZL zamarła w maju 1907 r. po aresztowaniach jego przywódców przez władze rosyjskie. Natomiast w Łowickim pozostali na wolności działacze ludowi emancypowali się spod wpływów endecko-zemiańsko-klerykalnych i większość z nich w następnym roku znalazła się już w szeregach ruchu zaraniarskiego. Jego ośrodkiem było wydawane w latach 1907—1915 przez M. Malinowskiego pismo „Zaranie”, które rozwijało dążenia emancypacyjne chłopów Królestwa Polskiego, propagowało rozwój oświaty i postępu gospodarczego na wsi, upowszechniało idee niepodległościowe¹⁵.

W Łowickim ruch zaraniarski szybko się rozwijał. W okresie jego działalności zanotowano tutaj aż 17 korespondentów pisma¹⁶. Jeśli teza,

¹⁰ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 63.

¹¹ B. Radlak, *Polski Związek Ludowy w Rewolucji 1905—1907*, Warszawa 1962, s. 64.

¹² T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 56.

¹³ *Zjazd włościański, „Życie Gromadzkie”*, 1906, nr 8.

¹⁴ *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*. T. 1: 1864—1918, Warszawa 1966, s. 230—232.

¹⁵ J. Grabiec, *Ludowcy i idea ludowa*, „Zaranie”, nr 24 z 12 VI 1913; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski*, Warszawa 1948; W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, s. 174.

¹⁶ W Bocheniu, Chańnie, Dąbkowicach, Duplicach Małych, Kompinie, Krępie,

iż jeden korespondent mógł przypadać na 12 prenumeratorów¹⁷, jest prawdopodobna, to w powiecie mogło być około 200 zadeklarowanych zaraniarzy. Stanowi to znaczną liczbę, zwłaszcza gdy weźmiemy pod uwagę różnorodne trudności stwarzane zaraniarzom ze strony przeciwników ruchu ludowego i władz rosyjskich.

Czołowym korespondentem „Zarania” i przywódcą całego ruchu w powiecie został Teofil Kurczak. Po powrocie w listopadzie 1908 r. z przymusowej emigracji do Galicji, na którą został skazany poprzedniego roku za działalność w PZL, odnowił podupadłe gospodarstwo i włączył się w nurt ruchu zaraniarskiego. Z tego okresu na uwagę zasługują jego korespondencje zamieszczane na łamach „Zarania”, w których poruszał sprawy społeczno-oświatowe, gospodarcze i polityczne. Walczył o rozwój szkolnictwa powszechnego, zachęcał młodzież wiejską do nauki w zaraniarskich szkołach rolniczych, zabiegał o podniesienie kultury rolnej, propagował postępowe metody gospodarowania, rozpowszechniał wiedzę o spółdzielczości i społecznych organizacjach rolniczych, bronił ruchu zaraniarskiego¹⁸. Kurczak był też dobrym gospodarzem: wytrwałą pracą, oszczędnością i unowocześnianiem produkcji dorobił się pokaźnego w ówczesnych warunkach 16-hektarowego gospodarstwa. Kierowani przez niego zaraniarze łowiccy włączali się do organizacji społeczno-gospodarczych powiatu, wśród których najpoważniejsza rola przypadła Centralnemu Towarzystwu Rolniczemu (CTR) i Towarzystwu Kółek Rolniczych im. S. Staszica (TKR).

W Łowickiem działalność CTR rozpoczęła się w 1908 r., kiedy to rosyjskie władze administracyjne zatwierdziły ustawę Okręgowego Towarzystwa Rolniczego, faktycznie utworzonego dopiero 14 stycznia 1909 r. Towarzystwo należało do największych w guberni warszawskiej, mając 96 członków rzeczywistych. Liczba osób zorganizowanych była większa, towarzystwo obejmowało bowiem nieznaną nam bliżej ponad 300-osobową spółkę włościańską¹⁹, której zgodnie ze statutem CTR przypadało członkostwo jednostkowe²⁰. T. Kurczak pisze natomiast o 346 chłopach należących do towarzystwa²¹. Wśród członków rzeczywistych przeważali chłopci, których 8 wchodziło do 15-osobowej Rady OTR. Zarząd, a tym samym

Łowiczu, Małszycach, Nieborowie, Niedźwiadzie, Ostrowie, Popowie, Pszczonowie, Retkach, Rudniku, Wygodzie i Zdunach.

¹⁷ *Zarys historii...*, t. I, s. 160.

¹⁸ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 143–208.

¹⁹ *Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1909*, Warszawa 1910, s. 255 (cyt.: *Sprawozdanie CTR 1909*); *Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1911*, Warszawa 1912, s. 254 (cyt.: *Rocznik CTR 1911*); *Kalendarz ziemi łowickiej na rok 1910*, s. 83.

²⁰ *Ustawa Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1915.

²¹ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 180.

kierownictwo przechwyciły siły ziemiańsko-klerykalne, mające nad chłopami przewagę ekonomiczną i będące lepiej od nich zorganizowane. Prezesem zarządu wybrany został Władysław Grabski, właściciel majątku ziemskiego Borów, wybijający się już wówczas jako znawca problematyki agrarnej, uczonej i publicysta obozu liberalno-zemiańskiego w Królestwie Polskim²².

Preferując dążenia intensyfikujących produkcję folwarczną grup obszarnicznych, liberalni przywódcy ziemiańscy zmierzali jednocześnie do aktywizacji zawodowej i społecznej średnich i zamożniejszych warstw chłopskich poprzez rozwój oświaty, szkolnictwa, stowarzyszeń rolniczych, spółdzielczości wiejskiej. Postęp społeczno-rolniczy na wsi dokonać miał się jednakże pod patronatem ziemiańsko-klerykalnym, w imię solidaryzmu społecznego i haseł jedności narodowej.

Początkowo towarzystwo urządzało szereg wykładów i pogadanek o tematyce agrotechnicznej, hodowlanej, ogrodniczej i mleczarskiej. Przyjmowane z zainteresowaniem słuchaczy te formy popularyzacji wiedzy rolniczej zachęciły chłopów do prac doświadczałnych i konkursów rolniczych, co w konsekwencji prowadziło do wdrażania postępu rolniczego²³. W 1911 r. towarzystwo zorganizowało w Łyszkowicach i Złakowie Kościelnym dla chłopów dwa kursy z dziedziny rolniczej i zagadnień społecznych wsi, na które uczęszczało ponad 900 osób. Nawet jeśli liczbę tę sprawozdawca podał zawyżoną, to oba kursy przyniosły „dobre rezultaty” w zawodowo-rolniczej działalności towarzystwa²⁴. W następnym roku nastąpiło jednakże zahamowanie współpracy sił ziemiańsko-klerykalnych i chłopów, zwłaszcza z najaktywniejszymi spośród nich zaraniarzami. Zawiodły przede wszystkim ich nadzieje na możliwość ułożenia współpracy z liberalnym kierunkiem ziemiańskim.

Niezadowolenie chłopów wzbudzał przede wszystkim sposób zarządzania działalnością towarzystwa. Mając większość w radzie nie mogli wpływać na pracę OTR, ponieważ regulamin dopuszczał ważność zaledwie dwuosobowych (prezes i członek zarządu) posiedzeń rady. Wykorzystując to ziemianie zwoływali jej zebrania w terminach dla chłopów niedogodnych, zwłaszcza w dni targowe i podczas pilnych robót polowych, ograniczając w ten sposób udział ich w podejmowaniu ważniejszych decyzji organizacyjnych. Ziemianie usunęli dwóch instruktorów okręgowych — Antoniego Otawę i Andrzeja Kotera — ze szkodą dla towarzystwa. Popularni wśród chłopów powiatu, uzdolnieni organizatorzy pracy społecznej w rol-

²² B. Strużek, *Rozwój polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej w latach 1864—1918*, w: *Zarys historii polskiej myśli ekonomiczno-rolniczej do drugiej wojny światowej*, Wrocław 1973, s. 248—252.

²³ *Sprawozdanie CTR 1909*, s. 255—256.

²⁴ *Rocznik CTR 1911*, s. 254—255.

nictwie instruktorzy ci stali się niewygodni dla polityki ziemiańskiej. Ota-
wa — absolwent szkoły rolniczej na Morawach — był, jak się wydaje,
organizatorem strajku w cukrowniach łowickich, o których Kurczak pisał,
że „drobnych rolników strasznie wyzyskują”. Koter natomiast związany
był z ruchem zaraniarskim. Usuniętych, mimo protestu ogółu chłopów,
zastąpiono instruktorem „sprowadzonym”, mniej sprawnym organizacyj-
nie, ale uległym kierownictwu towarzystwa²⁵.

Wiele niechęci wśród zaraniarskiej grupy członków łowickiego OTR
wzbudzał także udział w jej władzach trzech księży — J. Niemiery, J. Za-
lewskiego i W. Osńskiego, którym zarzucono niefachowość. Źle widziana
była też osoba wiceprezesa Stanisława Grabińskiego, konserwatysty
z przekonań, którego chłopci, liczący na postępowość prezesa Grabskiego,
darzyli szczególną niechęcią. Niepokoili ich również opieszałość władz to-
warzystwa w tworzeniu kółek rolniczych²⁶. Odpowiedni wydział powstał
dopiero w 1911 r. i liczył 4 kółka²⁷, tuż przed wojną działało zaledwie po
jednym w każdej z 9 gmin powiatu, podczas gdy chłopci żądali założenia
kółka rolniczego we wszystkich większych wsiach²⁸. Zrażeni do polityki
zarządu chłopci poczęli opuszczać szeregi towarzystwa, tak że na początku
1912 r. pozostało ich zaledwie kilkunastu, a Kurczak przyznał, że niereal-
ne były nadzieje związane z programem liberalizującego ziemiaństwa²⁹.

Znaczny udział zaraniarzy łowickich w Okręgowym Towarzystwie Rol-
niczym CTR nie był, jak wskazuje III zjazd Towarzystwa Kółek Rolniczych
im S. Staszica w marcu 1911 r., odosobnionym przypadkiem³⁰. Wydaje się,
że co najmniej czwarta część zaraniarzy w całym kraju nie podzielała na-
czelnego hasła ruchu „sami sobie”, wytyczającego drogę samodzielnej wal-
ce chłopów o wyzwolenie społeczne, i zbliżyła się do liberalizujących grup
ziemiańskich. Pozwala to jednocześnie na wysunięcie tezy o podziale wew-
nętrznym ruchu zaraniarskiego, który w dotychczasowej literaturze trak-
towany jest jako monolit ideowy³¹. W Łowickim grupa kompromisu z li-
berałami była liczniejsza i bardziej zaangażowana w walce o zbliżenie
CTR do potrzeb chłopskich, co wpłynęło ujemnie na rozwój w powiecie
staszycowskich kółek rolniczych. Działające w oparciu o środowiska zara-

²⁵ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 179—182.

²⁶ *Towarzystwo Rolnicze w Łowiczu*, „Zaranie”, nr 4 z 28 I 1909.

²⁷ *Rocznik CTR 1911*, s. 254.

²⁸ *Krótki rys działalności Łowickiego Okręgu Towarzystwa Rolniczego przed
wojną i podczas niej do maja 1916 r.*, w: *Jednodniówka ku upamiętnieniu obchodu
125 rocznicy Konstytucji 3-go maja w Łowiczu*, Łowicz 1916, s. 15—16.

²⁹ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 180.

³⁰ W. Piątkowski, *Dzieje...*, s. 85.

³¹ Por.: J. Molenda, *Chłopski ruch polityczny od przełomu XIX i XX w. do
listopada 1918 r.*, w: *Historia chłopów polskich. T. II: Okres zaborów*. Pod redakcją
Stefana Inglota, Warszawa 1972, s. 490 i nast.

niarskie kółka odrzucały patronat ziemiańsko-klerykalny i dążyły do podniesienia rolnictwa drogą pobudzania samodzielności chłopskiej³². W Łowickiem tuż przed wojną były tylko 4 kółka staszycowskie (w Bocheniu, Małszycach, Popowie i Pszczonowie)³³, co jest niewspółmiernie małą liczbą w stosunku do wyodrębnionych 17 ośrodków ruchu zaraniarskiego na terenie powiatu.

W okresie I wojny światowej Łowickie zostało poważnie zniszczone wskutek działań frontowych i rabunkowej gospodarki okupacyjnych władz niemieckich. Dotkliwe były straty w hodowli, uprawach zbożowych i w budynkach³⁴, pogłębione dezorganizacją życia społeczno-politycznego w powiecie. Na okres dwóch lat, aż do ogłoszenia tzw. aktu 5 listopada 1916 r., zamarła działalność Towarzystwa Rolniczego i kółek rolniczych³⁵, nastąpiło rozluźnienie więzi organizacyjnych w środowisku zaraniarskim³⁶. Losu przywódców zaraniarskich, aresztowanych przez władze rosyjskie w lipcu 1915 r., nie podzielił Teofil Kurczak, który uchronił ruch ten w powiecie od zupełnego rozkładu, jaki nastąpił w wielu innych rejonach Królestwa Polskiego³⁷. Nie dysponujemy jednakże materiałami umożliwiającymi opis dziejów tak ruchu zaraniarskiego, jak i w ogóle życia politycznego w Łowickiem w pierwszych latach wojny. Brak również danych, które pozwoliłyby przedstawić początki organizacyjne i rozwój Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie, które założone w grudniu 1915 r. kontynuowało tradycje zaraniarskie. Z badań J. Molendy wynika, że w Łowickiem lokalne, zapewne powiatowe władze tego stronnictwa organizowały się już w połowie 1916 r.³⁸ Sprawozdanie z warszawskiego zjazdu PSL Wyzwolenie w lutym 1917 r. dowodzi istnienia Zarządu Powiatowego, kierowanego przypuszczalnie przez Kurczaka, uczestniczącego w spotkaniach działaczy terenowych, organizowanych w redakcji „Wyzwolenia”, organu prasowego PSL³⁹. Korespondencja terenowa w „Wyzwoleniu”, wskazuje na wzrastającą od końca 1916 r. aktywność stronnict-

³² Statut Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica, Warszawa 1906. Zob. także: J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 142—150.

³³ W. Piątkowski, *Dzieje...*, s. 180.

³⁴ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 103 i nast.

³⁵ T. Kazimierowicz, *Wieś łowicka w pracy zbiorowej*, Łowicz 1939, s. 16.

³⁶ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 110—115.

³⁷ Por.: J. Socha, *Ruch ludowy w pow. kaliskim do roku 1931*, „Rocznik Kaliski”, t. VIII, 1975, s. 168.

³⁸ J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915—1918*, Warszawa 1965, s. 76.

³⁹ Sprawozdanie ze zjazdu Polskiego Stronnictwa Ludowego, „Wyzwolenie”, nr 10—11 z 18 III 1917; *Rozważmy i odpowiedzmy*, nr 20 z 20 V.

stwa w czterech gminach pow. łowickiego: Jeziorko, Dąbkowice, Lubianków i Bąków, gdzie w listopadzie-grudniu tegoż roku z inicjatywy Józefa Kreta, absolwenta ludowej szkoły rolniczej w Sokołówkę, powstały pierwsze koła PSL⁴⁰. W samej tylko gm. Jeziorko założono cztery koła (Chąšno, Łaguszew, Mastki, Płaskocin), mające wówczas liczyć około 100 członków i 200 zwolenników, głównie byłych zaraniarzy⁴¹.

Obok starszych działaczy zaraniarskich w tworzeniu zrębów organizacyjnych PSL Wyzwolenie w pow. łowickim poważną rolę odegrała młodzież wiejska, pozostająca w kręgu ideowo-wychowawczym zaraniarskich szkół rolniczych w Pszczelinie i Sokołówkę. Tworzeniu kół stronnictwa towarzyszyło organizowanie różnorodnych form pracy oświatowo-kulturalnej, zwłaszcza bibliotek, czytelni, amatorskich zespołów teatralnych⁴².

Jednocześnie rozwijał się wojskowo-niepodległościowy nurt działalności ludowców łowickich⁴³. Żywo interesowały ich poczynania wojskowe Piłsudskiego w Galicji, z zadowoleniem przyjęły tworzenie Legionów Polskich, wspomagali materialnie działalność konspiracyjną. T. Kurczak utrzymywał kontakt z oficerem legionowym Korsak-Włoskowiczem, wspólnie z nim agitował młodzież łowicką do Legionów⁴⁴.

Poważny wkład wnieśli ludowcy łowiccy do akcji samoobronnej społeczeństwa polskiego w okupacji niemieckiej, tworząc w ramach wiejskich ochotniczych straży pożarnych specjalne drużyny zbrojne, które w nocy z 10 na 11 listopada 1918 r. po połączeniu się z oddziałem Polskiej Organizacji Wojskowej rozbroiły w Łowiczu grupę żołnierzy niemieckich. W pierwszych tygodniach niepodległości „drużyniaczy” dowodzeni przez T. Kurczaka zabezpieczali mienie publiczne, zwłaszcza tabor kolejowy, mosty, budynki urzędów i władz powiatowych; zwalczali rabunki, spekulację żywnościową i korupcję. W przełomowych dla narodu polskiego dniach listopadowych 1918 r. Kurczak stał się uznanym przywódcą ruchu niepodległościowego i przez kilka tygodni faktycznie władał powiatem łowickim. Skutecznie paraliżował inicjatywy grup endeckich zmierzających do obsadzenia swymi zwolennikami władz administracyjnych powiatu⁴⁵.

Spadły natomiast wpływy endecji i tych działaczy politycznych, którzy współpracowali z okupantami. Jedni uciekli przed odpowiedzialnością,

⁴⁰ W Bobrownikach, Bocheniu, Chąśnie, Jackowicach, Łaguszewie, Mastkach, Ostrołęce i Płaskocinie. *Listy do Czytelników*, tamże, nr 46 z 18 XI 1917.

⁴¹ Tamże.

⁴² *Listy do Czytelników*, tamże, nr 31 z 4 VII 1918.

⁴³ Por.: I. Kosmowska, *Włociański ruch organizacyjny w b. Królestwie w czasie okupacji niemieckiej*, „Niepodległość”, t. 1, 1930, z. 2, s. 332; *Sprawozdanie ze zjazdu...*, jw.

⁴⁴ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 111—113.

⁴⁵ Tamże, s. 123—130.

inni, skompromitowani, zaprzestawali działalności publicznej. Zmniejszenie się wpływów sił prawicowych w powiecie zahamować miało Zjednoczenie Ludowe (ZL), nowa organizacja chłopska w Królestwie Polskim, utworzona w lutym 1917 r.⁴⁶ Głoszone w jej programie hasła solidaryzmu społecznego, zgody klasowej i ogólnonarodowej konsolidacji wokół sprawy odbudowy niepodległej Polski, przyciągać miały umiarkowane warstwy chłopów, niechętnych radykalizującemu się PSL Wyzwolenie. W końcu 1917 r. ZL miało liczyć około 60 kół terenowych i 12 tys. członków na obszarze 24 powiatów Królestwa Polskiego. Łowickie objęte było zasięgiem organizacyjnym stronnictwa, a delegaci z tego powiatu uczestniczyli w krajowym zjeździe odbytym na początku 1918 r.⁴⁷ Czołowym działaczem ZL w Łowickim był przypuszczalnie Franciszek Wojda, ze wsi Sobota gm. Bielawy, który zbliżał się do frondującej grupy Wyrzykowskiego-Dąbskiego i w rezultacie rozłamu dokonanego w październiku 1918 r. znalazł się w PSL Piast. W ten sposób stronnictwo chłopów galicyjskich, jakim było PSL Piast, zdobyło wpływy na terenie Polski środkowej, przenikając za pośrednictwem ZL również do pow. łowickiego.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Łowickie weszło w skład utworzonego 2 sierpnia 1919 r. województwa warszawskiego⁴⁸. Położone na jego południowo-zachodnich rubieżach, ze względu na cechy rozwoju gospodarczego zaliczane było do tzw. strefy drobnego rolnictwa, odznaczającej się znaczną przewagą drobnotowarowych gospodarstw chłopskich⁴⁹. Pod względem zajmowanej powierzchni (1269 km²) i zaludnienia (99 322 osób w 1921 r.)⁵⁰ można je zaliczyć do grupy powiatów średniej wielkości. Strukturę gospodarczą powiatu cechował słaby proces urbanizacji; jedyne w jego granicach miasto, Łowicz, liczyło 16 451 mieszkańców (16,6% ogólnej liczby). W 1921 r. na wsi powiatu mieszkało 82 871 (83,4%) osób. W ciągu następnych 10 lat liczba mieszkańców powiatu na wsi wzrosła do

⁴⁶ Szerzej o tym zob: A. Ł u c z a k, *Powstanie i działalność Zjednoczenia Ludowego i Polskiego Zjednoczenia Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 10, 1968 (dalej: RDRL).

⁴⁷ *Uchwały zjazdu Zjednoczenia Ludowego w sprawie granic i reform polityczno-społecznych przyszedłego państwa polskiego (30—31 styczeń 1918 r.)*, w: *Materiały źródłowe...*, s. 457—460.

⁴⁸ DURP, 1919, nr 65, poz. 395.

⁴⁹ L. H a s s, *Wpływ ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919—1922 (w świetle wyborów sejmowych)*, „Rocznik Mazowiecki”, t. IV, 1972, s. 99.

⁵⁰ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, Warszawa 1925, tabl. 3; *Statystyka Polski wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*, seria B, z. 8a, Warszawa 1933, tabl. 3.

87 052 osób, w mieście zaś do 17 613⁵¹. Wskaźnik przyrostu ludności miejskiej (7,1%), nieco tylko wyższy od wskaźnika przyrostu ludności wiejskiej, dowodzi narastającego w okresie międzypisowym procesu rustyfikacji badanego obszaru.

Cechą struktury gospodarczej powiatu łowickiego w 1921 r. była też znaczna gęstość zaludnienia, wynosząca 78,6 osób/km²; wyższa od warszawskiego wskaźnika wojewódzkiego, w 1931 r. już jednak niższa. Wyjaśnienia tego faktu, przy słabym rozwoju demograficznym Łowicza, trzeba szukać w migracji do pozałowickich ośrodków gospodarczych. Roli takiej nie mógł spełnić słabo uprzemysłowiony Łowicz⁵² ani trzy osady miejskie (Bielawy, Bolimów, Sobota), które z dawnych swych funkcji ośrodków życia gospodarczego zachowały jedynie cechy administracyjno-kulturalne. Łowickie, położone na przecięciu się szlaków komunikacyjnych pomiędzy Łodzią i Warszawą oraz Kutnem i Skierniewicami, miało sprzyjające, przynajmniej od strony komunikacyjnej, warunki dla ruchliwości terytorialnej swych mieszkańców. Tereny położone na południe i południowy wschód od Łowicza, centralnie usytuowanego na obszarze powiatu, gospodarczo ciążyły ku łódzkiemu okręgowi przemysłowemu, północne i północno-wschodnie zaś — do regionu podstołecznego. Związki z Warszawą wzmacniała biegnąca w tej części powiatu linia kolejowa Kutno—Łowicz—Sochaczew—Warszawa.

W skład powiatu weszło 10 gmin, wśród nich pod względem obszaru i liczby mieszkańców największe były: Dąbkowice, Bielawy, Jeziorko i Łyszkowice, pozostałe zaś: Bąków, Lubianków, Nieborów, Bolimów, Kiernozia, Kompina, należy zaliczyć do jednostek niewielkich. Najwyższą gęstość zaludnienia w okresie międzypisowym miały gminy: Kompina, Łyszkowice i Bąków, najniższą Bolimów, pośrednią niejako między nimi: Kiernozia, Dąbkowice, Bielawy, Jeziorko, Lubianków i Nieborów. W gm. Bolimów nastąpił najwyższy (8,37 os/km²) w ciągu dziesięciolecia międzypisowego przyrost gęstości zaludnienia na terenie powiatu, wskazujący — sądząc hipotetycznie — na daleko posunięty regres gospodarczy tej gminy. Tuż za Bolimowem z powyższego względu wymienić należy gminy: Kiernozia (7,4), Lubianków (4,5), Łyszkowice (3,8), Dąbkowice (3,7), Nieborów (3,5) i Kompinę (3,1 os/km²). Najniższy przyrost był w gminach Bielawy (1,4), Bąków (2,1) i Jeziorko (2,2 os/km²). Pewnych danych o cechach gospodarczych Łowickiego dostarczają liczby osób przypadających na budynek mieszkalny. Pomijając, ze względu na brak danych statystycznych, jakość i funkcjonalność budownictwa mieszkaniowego, stwier-

⁵¹ Tamże.

⁵² A. Bluhm-Kwiatkowska, *Przewodnik po Łowiczu i okolicy*, Łowicz 1927, s. 52—55.

dzamy, iż najwyższy wskaźnik liczby osób przypadających średnio na budynki mieszkalny w 1921 r. miała gm. Bolimów (8,4) i Kiernozia (7,4), a następnie pozostałe gminy cechujące się najwyższym przyrostem gęstości zaludnienia. Położone one były na ogół, z wyjątkiem Kiernozi, w południowo-wschodniej części powiatu. W ciągu badanego okresu sytuacja mieszkaniowa najwolniej poprawiała się w gm. Łyszkowice i Bąków, stosunkowo najszybciej w gm. Bolimów i Jeziorko.

Przedstawione dane zdają się wskazywać na zróżnicowany poziom warunków bytowych w poszczególnych gminach powiatu, który w rejonach położonych na południe i wschód od Łowicza, przylegających do pow. skierniewickiego i brzezińskiego, był zapewne niższy niż w zachodniej i północnej części Łowickiego, posiadających urodzajniejsze gleby⁵³.

Najbardziej miarodajnym czynnikiem określającym gospodarcze uwarunkowania społecznej percepcji programów — a co za tym idzie, struktury politycznej ludności wiejskiej — jest podział stanu posiadania ziemi. Podstawowe problemy struktury agrarnej kraju: dwubiegunowy podział ziemi na własność chłopską (do 50 ha) i obszarniczą (ponad 50 ha) oraz wewnętrzne rozwarstwienie obu tych kategorii własności, w Łowickim miały stosunkowo łagodniejszy charakter. Przed I wojną światową w omawianym powiecie następowało wysokie tempo przyrostu chłopskiego stanu posiadania ziemi i dość szybki postęp kultury rolniczej, przeważały przy tym procesy tzw. średniaczenia wsi⁵⁴. Potwierdziły to wyniki spisu z 1921 r.⁵⁵ Na ogólną liczbę 11 898 gospodarstw rolnych w powiecie chłopskie stanowiły 11 839 (99,6%), zaś 49 (0,4%) — obszarnicze. Wśród tych pierwszych najliczniejszą grupą (44,5%) były średniorolne (5—10 ha), do których pod względem ilościowym (23,4%) zbliżały się gospodarstwa drobnokiece (10—20 ha). Były to w przeważającej mierze zamożniejsze gospodarstwa średniorolne. Łącznie obie wymienione grupy stanowiły 67,9% ogólnej liczby gospodarstw. Stosunkowo nieliczne na tle ówczesnej struktury agrarnej kraju, zwłaszcza rejonu Polski środkowej⁵⁶, były gospodarstwa karłowate (0—2 ha) i małorolne (2—5 ha). Do pierwszej z nich należało 14,2%, a do drugiej 16,1%, łącznie 30,3%. Gospodarstw wielkochłop-

⁵³ A. Chmielińska, *Jakie zadanie spełniać powinna szkoła rolnicza w Łowickim*, „Gazeta Gospodarska”, nr 3 z 18 I 1925.

⁵⁴ Por.: R. Chomać, *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przetomie XIX i XX w.*, Warszawa 1970, kartogram 3, 4, 7, 8, aneks 13, 14; A. Bluhm-Kwiatkowska, *Przewodnik...*, s. 36—41; A. Chmielińska, *Z życia Księżaków*, Łowicz 1935, s. 6—9.

⁵⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa centralne, Statystyka Polski, seria A, t. XI, z. 2*, Warszawa 1928, tab. I (dalej: Spis 1921 r.).

⁵⁶ Por.: M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960, s. 19, 205.

skich było zaledwie 215 (1,8%). Dominowali więc w kategorii własności chłopskiej gospodarze średniozamożni, tworzący najliczniejszą warstwę społeczną ludności rolniczej powiatu. Podobnie ukształtowała się struktura społeczno-agrarna warstwy obszarnczej, w której przeważały (61,2%) majątki średniej wielkości (200—1000 ha). Drobnych folwarków (50—200 ha) było tylko 34,6%. Do średnich obszarowo gospodarstw chłopskich należało 84,3% gruntów ornych, a do folwarków ziemiańskich — 84,7%.

Dane o strukturze agrarnej pow. łowickiego, przedstawione na podstawie spisu powszechnego z 1921 r., pozwalająby oczekiwać przynajmniej w pierwszych latach II Rzeczypospolitej złagodzenia chłopsko-obszarnczych antagonizmów klasowych i wewnętrznych konfliktów społecznych. Materiały etnograficzne i przekazy pamiętnikarskie dostarczają jednakże danych o wyraźnie kształtującej się (mimo integrującego wpływu tradycyjnego solidarności wioskowej i regionalnej kultury ludowej, o podziałach społeczności chłopskiej powiatu według kryteriów zamożności. Wyróżniała się zamożnością ludność gospodarska, uzależniająca od siebie grupy wyrobniczo-służebne⁵⁷. Ciągłą troską rodzin małorolnych i wyrobniczych był brak stałych zajęć w okresie jesienno-zimowym⁵⁸.

Podczas pierwszych wyborów sejmowych w niepodległej Polsce, na terenie b. zaboru rosyjskiego przeprowadzonych 26 stycznia 1919 r., powiat łowicki wspólnie z rawskim, skierniewickim i sochaczewskim tworzył XIV okręg wyborczy, na który przypadało 6 mandatów poselskich. W Łowiczu zlokalizowano siedzibę Okręgowej Komisji Wyborczej. Wśród wymienionych powiatów okręgu łowicki wyróżniał się liczbą uprawnionych do głosowania⁵⁹, w przeważającej większości mieszkańców wsi⁶⁰.

W kampanii przedwyborczej starły się programy działania trzech najsilniejszych wówczas na terenie Polski kierunków politycznych — nacjonalistycznej prawicy skupionej wokół Narodowej Demokracji, niepodległościowej lewicy tworzonej przez PSL Wyzwolenie i Polską Partię Soc-

⁵⁷ J. P. Dekowski, *Z badań nad pożywieniem ludu łowickiego (1880—1939)*, w: *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria etnograficzna*, nr 12, Łódź 1968, s. 202; Anonim, *Jak to na Księstwie*, w: A. Chmieleńska, *Księżacy (Łowiczanie)*, Kraków 1925, s. 144—150.

⁵⁸ A. Chmieleńska, *Z życia Księżaków...*, s. 36.

⁵⁹ Liczby uprawnionych do głosowania w poszczególnych powiatach XIV okręgu wyborczego przedstawiały się następująco: w łowickim — 39 789 (33,4%), w rawskim — 31 497 (26,4%), w sochaczewskim — 24 992 (21,0%), w skierniewickim — 22 925 (19,2%), ogółem w okręgu — 119 203 osób. *Statystyka wyborów do Sejmu Ustawodawczego*. Opracował Ludwik Krzywicki, Warszawa 1919, tabl. 15.

⁶⁰ Spośród 47 669 uprawnionych — 39 789 (81,2%) głosowało w obwodach położonych na terenie 9 gmin wiejskich powiatu, a 9 186 (18,8%) w obwodach miejskich Łowicza. Tamże.

jalistyczną oraz centrum reprezentowanego przez PSL Piast i Narodowy Związek Robotniczy. Najbardziej skonsolidowane okazały się ugrupowania prawicowe, które przystąpiły do akcji wyborczej w bloku pod nazwą Ogólnopolski Narodowy Komitet Wyborczy Stronnictw Demokratycznych (NKWSD). Eksponowaną w nim rolę zajmowały listy Narodowej Demokracji przyjmującej powszechną nazwę Związku Ludowo-Narodowego. W okręgu XIV prawica wystawiła dwie listy ZL-N: Włościańską (nr 3) i Zjednoczenia Narodowego (nr 4), pozostające w tzw. kompromisowym związku wyborczym z Listą Bezpartyjno-Narodową (nr 7), PSL Piast (nr 5), Narodowo-Robotniczą Listą Narodowego Związku Robotniczego (nr 16) i peryferyjną listą mieszczan skierniewickich (nr 15). Dwie spośród wymienionych list związku kompromisowego — PSL Piast i Narodowo-Robotnicza — reprezentowały grupę stronnictw centrowych. W trzech innych okręgach⁶¹ woj. warszawskiego grupę tę wsparło Polskie Zjednoczenie Ludowe, sklerykalizowane stronnictwo chłopskie o umiarkowanym programie działania⁶². PSL Piast występował z hasłami budowy demokratycznej republiki ludowej i programem reformy rolnej⁶³. W Łowickiem liczył przede wszystkim na dawnych zwolenników nie istniejącego już Narodowego Związku Chłopskiego, którzy nie podzielili rozłamowych losów swego stronnictwa i trwali w rozproszeniu organizacyjnym. Aktywa kampanii przedwyborczej Piasta wzmocniło dość silnie na wsi łowickiej poczucie tradycjonalizmu i rezerwa wobec postępowych nurtów politycznych⁶⁴.

Spośród list ZL-N największe poparcie uzyskać mogła Włościańska i sojusznicza lista Bezpartyjno-Narodowa. Program wyborczy ZL-N, pozornie ludowy i nacechowany werbalizmem demokratycznym, w rzeczywistości zachowawczy, bazował na uczuciach narodowych i religijnych ludu wiejskiego, w Łowickiem uwydatniających się wyjątkowo silnie. Stronictwom lewicy propaganda endecka zarzucała antypaństwową wizję społeczno-gospodarczego ustroju Polski⁶⁵. Na wsi łowickiej, z uwagi na dotychczasowy rozwój ruchu zaraniarskiego i przodującą pozycję PSL Wyzwolenie⁶⁶, endecja zwracała się szczególnie ostro przeciwko tej partii,

⁶¹ W okręgu IV — ciechanowskim, V — lipnowskim, VI — plockim.

⁶² *Program Polskiego Zjednoczenia Ludowego, listopad 1918 r.*, w: S. Lato, W. Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1969, s. 153—155.

⁶³ J. R. Szaflik, *Polskie Stronnictwo Ludowe Piast 1926—1931*, Warszawa 1970, s. 17—18.

⁶⁴ *Z listów i wieców. Z Łowickiego*, „Wyzwolenie”, nr 23 z 13 VIII 1922.

⁶⁵ *Z dnia na dzień*, „Zorza”, nr 52 z 29 XII 1918; *Ruch przedwyborczy*, nr 1 z 5 I 1919; Por.: J. J. Terej, *Idee, mity i realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji*, Warszawa 1971, s. 85—87.

⁶⁶ T. Kazimierowicz, *Wieś...*, s. 17.

której program budowy chłopsko-robotniczej Polski Ludowej i odklerykalizowanie życia państwowego⁶⁷ sprowadzała do katastroficznej wizji odrodzonego państwa. Poważne usługi w upowszechnianiu hasła wyborczych ugrupowań prawicy oddawał miejscowy tygodnik „Łowiczanin”, politycznie związany z Narodową Demokracją⁶⁸.

Nie miały większego powodzenia wśród ludności wiejskiej powiatu rozproszone listy żydowskie (6, 9, 10, 11, 12, 13), obliczone głównie na pozyskanie mniejszości żydowskiej Łowicza i jego przedmieść.

Do głosowania w powiecie łowickim przystąpiło 39 630 uprawnionych osób, w tym 34 218 (86,3%) na wsi, a 5412 (13,7%) w obwodach miejskich Łowicza. Wybory przyniosły zwycięstwo prawicy, która uzyskała ogółem 20 877 (52,7%) głosów, w tym 19 646 (94,0%) na wsi, a 1231 (6,0%) w mieście. Elektorat sejmowy Narodowej Demokracji w Łowickiem w 1919 r. miał więc niemalże w zupełności wiejski charakter. Największe poparcie uzyskała Lista Włościańska, na którą padło 14 061 (41,1%) głosów, na listę Bezpartyjno-Narodową głosowało 5585 (16,3%) wyborców wiejskich. Mistyfikacja nazw list wyborczych, pozornie bezpartyjnych, politycznie uzależnionych od Narodowej Demokracji, przyniosła więc sukces siłom pracowniczym.

Umiarkowana lewica (PPS i PSL Wyzwolenie) zdobyła łącznie 8916 (20,0% głosów, w tym 6341 (73,4%) na wsi, a 1575 (26,6%) w mieście. Ruch postępowy na terenie powiatu łowickiego u początków II Rzeczypospolitej miał więc głównie oparcie wśród ludności wiejskiej, co było rezultatem aktywności środowisk zaraniarskich i PSL Wyzwolenie.

Po endecji najbardziej wpływowym ugrupowaniem politycznym powiatu łowickiego okazało się PSL Piast, na które głosowało 5612 (14,2%) osób, niemal wyłącznie wyborców wiejskich. Łącznie oba stronnictwa ludowe, tj. PSL Piast i PSL Wyzwolenie, poparło 10 892 (25,6%) wyborców całego powiatu, w tym 10 762 (38,8%) na wsi, a 130 (1,2%) w mieście. Razem odsetek elektoratu wiejskiego obu stronnictw wyniósł 31,5%, co pozwala sklasyfikować ruch ludowy na drugim po endecji miejscu wśród prądów politycznych powiatu.

Dominacja proendeckich postaw wyborczych na wsi łowickiej w styczniu 1919 r. okaże się jeszcze bardziej przekonująca, gdy zanalizujemy wyniki głosowania w poszczególnych gminach powiatu. W siedmiu z nich za endecją głosowała absolutna większość (54,9—88,9%), w sumie 20 104 wyborców (92,9% wszystkich głosujących na endecję wyborców wiejskich powiatu). Tylko dwie gminy: Nieborów (28,5%) i Bielawy

⁶⁷ Program szkoły działaczy i praktyczne wskazówki dla akcji przedwyborczej, „Wyzwolenie”, nr 52 z 29 XII 1918; Z czym idzie Polskie Stronnictwo Ludowe na Sejm, tamże, nr 3 z 19 I 1919.

⁶⁸ T. Kazimierowicz, *Wieś...*, s. 8.

(21,3%), słabiej poparły listy narodowodemokratyczne. Najbardziej popularna Lista Włociańska dominowała w dwóch gminach: Łyszkwice (65,2%) i Bąków (59,5%); poważne poparcie uzyskała też w trzech dalszych: Jezioro (49,8%), Dąbkowice (44,6%) i Kompina (44,5%). W dwóch innych gminach najkorzystniejszą dla endecji okazała się Lista Bezpartyjno-Narodowa, na którą padło 39,3% głosów w Bolimowie, a 36,5% — w Lubiankowie.

Topografia wyborcza wskazuje na ukształtowanie się w styczniu 1919 r. strefy wysokich wpływów politycznych endecji na obszarze, jaki tworzy rozwidlenie szlaków komunikacyjnych Łowicz—Łódź i Łowicz—Skierniewice ku południowej granicy powiatu oraz szlaków Łowicz—Kutno i Łowicz—Sochaczew ku granicy północnej⁶⁹.

PSL Piast uzyskało absolutną przewagę w jednej tylko gminie — Bielawy, zdobywając 3351 (73,5%) głosów, co stanowi 59,8% globalnej liczby elektoratu stronnictwa w powiecie. O znacznej liczbie wyborców Piasta można jeszcze mówić w trzech dalszych gminach: Bąków (20,5%), Lubianków (15,4%) i Dąbkowice (15,0%). Łącznie w czterech wymienionych gminach PSL Piast zdobył 5492 głosy, czyli 98,0% globalnej liczby wyborców stronnictwa w powiecie. W pozostałych gminach lista PSL Piast uzyskała sporadyczne poparcie⁷⁰. Strefa wysokich i podwyższonych wpływów tego stronnictwa, mierzonych wynikami głosowania do sejmu, rozciągała się w zachodniej i południowo-zachodniej części powiatu i objęła terytorium, jaki tworzy trójkątny obszar od Łowicza na zachód wzdłuż szlaku Łowicz—Łódź i Łowicz—Kutno.

PSL Wyzwolenie zdominowało elektorat wiejski w gm. Nieborów, zdobywając 981 (53,3%) głosów, dość wysokie były odsetki w czterech dalszych gminach — Bolimów (26,9%), Dąbkowice (25,0%), Jezioro (21,6%) i Kompina (18,0%). Na terenie pięciu wymienionych gmin za programem Wyzwolenia opowiedziało się 4291 głosujących, tj. 83,2% ogólnej liczby elektoratu wiejskiego w powiecie. Topografia wyborcza PSL Wyzwolenie w 1919 r. ukształtowała się w rozwidleniu szlaku Łowicz—Skierniewice i Łowicz—Sochaczew ku granicy wschodniej powiatu. Częściowo tylko w gm. Dąbkowice zbiegły się podwyższone wpływy PSL Wyzwolenie i PSL Piast. W sumie zwolennicy obu tych stronnictw stanowili produkującą siłę polityczną w dwu gminach: Bielawy (74,1%) i Nieborów (53,5% głosów), a poważną w gm. Dąbkowice (40,0%), ustępującą jednakże tutaj wpływom Narodowej Demokracji. Dość liczna grupa wyborców ludowych wystąpiła jeszcze w gm. Bąków (29,4%), Bolimów (27,2%), Jezioro

⁶⁹ Wybory do sejmu 1919 r.

⁷⁰ W gm. Jezioro 68 (1,5%) głosów, Kompina 19 (0,6%), Łyszkwice 17 (0,3%), Bolimów 5 (0,3%), Nieborów 4 (0,2%) głosy.

(23,1%), Lubianków (21,4%), Kompina (18,6%). Sporadyczne głosy na listy ludowe odnotowano w gm. Łyszkowice (5,0%).

PPS jedynie w gminie Nieborów, zdobywając 284 (15,4%) głosy, zapewne od dość licznej w tym rejonie służby folwarcznej i robotników cukierni, stanowiła realną siłę polityczną.

Z przypadających na XIV okręg wyborczy sześciu mandatów poselskich trzy przypadły działaczom pow. łowickiego: W. Grabskiemu z listy Związku Ludowo-Narodowego, T. Wróblowi z PSL Piast i T. Kurczakowi — PSL Wyzwolenie⁷¹. Nie uzyskał mandatu kandydujący jako drugi w kolejności na liście Wyzwolenia przywódca tego stronnictwa Stanisław Thugutt.

Układ sił politycznych w Łowickiem, zarysowany wynikami głosowania do Sejmu Ustawodawczego, uległ wkrótce dość znacznym przesunięciom. Walka o reformy gospodarcze i społeczne, zwłaszcza o reformę rolną, prowadziła do konsolidacji ruchu ludowego. Proces ten, zakończony dopiero w 1931 r.⁷², chwilowo wyraził się utworzeniem (23 VI 1919) Związku Sejmowego Klubów Stronnictw Ludowych, po nim dwupartyjnego klubu Polskiego Stronnictwa Ludowego (8 X 1919), w którym połączyły się frakcje parlamentarne PSL Piast i PSL Wyzwolenie. W jednolitym klubie PSL znaleźli się obaj posłowie ludowi z łowickiego: T. Wróbel i T. Kurczak. Po zerwaniu na początku 1920 r. prac zjednoczeniowych i restauracji samodzielnego klubu PSL Wyzwolenie znaczna grupa posłów tego stronnictwa pozostała w PSL Piast, wśród nich T. Kurczak.

Nie dysponujemy materiałami źródłowymi, które pozwoliłyby wyczerpująco odtworzyć motywy, jakimi kierował się T. Kurczak, podejmując decyzję o przejściu do Piasta. Istota rozłamu w połączonym klubie ludowym i restauracja samodzielnego klubu PSL Wyzwolenie, dotychczas nie wyjaśniona dostatecznie⁷³, ma złożone podłoże społeczno-polityczne. Wielu posłom z tego stronnictwa mogła imponować ekspansywność PSL Piast i wzrastający autorytet jego przywódcy Wincentego Witos⁷⁴. Był to fakt szczególnej wagi, stwarzający dla Piasta lepsze niż dla Wyzwolenia perspektywy opanowania wsi, zdobycia większości sejmowej w następnych wyborach parlamentarnych i realizacji własnych postulatów programowych. Należy także wziąć pod uwagę odpyły fali rewolucyjnej

⁷¹ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 128—130.

⁷² Szerzej o tym: A. Więzikowa, *Zjednoczenie stronnictw ludowych w 1931 r.*, „Wiś Współczesna”, 1960, nr 6, s. 91—114.

⁷³ Pewne ustalenia poczynił S. Lato, *Ruch ludowy a Centrolew*, Warszawa 1965, s. 52—53.

⁷⁴ Por.: J. R. Szaflik, *Wincenty Witos. Zarys życia i działalności*, w: Wincenty Witos, *Moja tułaczka*, Warszawa 1967, s. 19.

w Polsce, zwłaszcza po ustanowieniu Konstytucji marcowej 1921 r. i umocnieniu kapitalizmu.

W burżuazyjno-demokratycznym modelu ustrojowym II Rzeczypospolitej zawężyło się pole masowego oddziaływania sił prawicowych, zwłaszcza Narodowej Demokracji, która opozycyjnym stanowiskiem wobec reformy rolnej zniechęcała do siebie chłopów, bliższych jednakże umiarkowanemu PSL Piast niż radykalizującemu PSL Wyzwolenie. Nie można również pominąć oddziaływania kół legionowo-peowiackich na rozwój sytuacji w ruchu ludowym. Mało poznana jest wreszcie struktura społeczno-organizacyjna PSL Wyzwolenie, utworzonego z trzech zbliżonych do siebie, lecz niejednorodnych ugrupowań politycznych. Pisaliśmy wcześniej o rozdwojeniu na pozór jednolitego środowiska zaraniarzy łowickich i nurtujących ich słonnościach do kompromisu z liberalnym ziemiaństwem. Związki polityczne pewnych grup ludowców łowickich przed I wojną światową należy, sądząc ze wspomnień T. Kurczaka, rozszerzyć także na ośrodki Narodowej Demokracji utrzymywane za pośrednictwem księgarza Rybackiego i na organizację Narodowego Związku Chłopskiego, którego akcję wspierała znana w powiecie działaczka ruchu oświatowo-niepodległościowego Aniela Chmielińska ⁷⁵.

Być może właśnie te kontakty zaważyły na pełnym rezerwy stanowisku wobec Kurczaka piotrkowskiej komendantury POW; jego akces do Legionów został odrzucony. Wspominając o POW w pow. łowickim, Kurczak pisze o wczesnych i „dobrych” tylko kontaktach z Franciszkiem Kominikiem, komendantem POW na pow. łowicki ⁷⁶. Nie wydaje się też, by należał on do POW, tworzonej na ogół w oparciu o środowiska „wyzwoleniowe”. Pozostaje wreszcie do rozważenia kwestia pozycji społecznej Kurczaka, ongiś 11-morgowego, w niepodległej Polsce już 40-morgowego gospodarza. Stał się on więc przedstawicielem dominującej w powiecie warstwy gospodarzy zamożniejszych, którzy podczas wyborów do Sejmu Ustawodawczego opowiadali się za endecją lub tworzącym z nią związek wyborczy PSL Piast. Pewien wpływ na zmianę przekonań organizacyjnych T. Kurczaka mogła wywierać także dążność do zaspokojenia wyższych aspiracji politycznych, która wówczas skłaniała wielu działaczy chłopskich do polityki rozłamowej i pogłębiała dekoncentrację ruchu ludowego ⁷⁷.

Przejście Kurczaka do Piasta spowodowało znaczne poruszenie wśród działaczy ludowych powiatu, zwłaszcza byłych zaraniarzy. Wieloletni przywódca i postępowy działacz chłopski, szermierz postępu społeczno-gospodarczego na wsi łowickiej, wzorowy rolnik i moralny obywatel,

⁷⁵ T. Kurczak, *Jak daleko pamięć sięga...*, s. 39.

⁷⁶ Tamże, s. 117, 123.

⁷⁷ S. Lato, *Procesy integracyjne w ruchu ludowym w latach 1918—1931*, w: *70 lat ruchu ludowego*, Warszawa 1967.

wśród swych zwolenników nazywany „kochanym Teofilem”, utracił wiele z dotychczasowej popularności. Stworzył też barierę oddzielającą go od działaczy i mas chłopskich, objętych wpływami PSL Wyzwolenie, którzy wytrwali w macierzystym stronnictwie. Przeciwwstawił się jednocześnie przekonaniom tej części sympatyzujących z ruchem ludowym chłopów łowickich, którzy podzielali narastającą na wsi całego kraju negację ugodowej wobec prawicy polityki Wincentego Witosa i pozostałych przywódców Piasta. Uwidoczniło się to szczególnie w związku z przyjazdem Witosa i zapowiedzianym wiecem 29 maja 1921 r. w Łowiczu ⁷⁸.

Oczekiwany przez zgromadzone masy ludu na Starym Rynku w Łowiczu, Witos zmienił plany i zatrzymując się w odległym budynku starostwa, zmusił gromadę chłopską do upokarzającej wędrówki. Ta postawa wywołała wielkie niezadowolenie wśród uczestników wiecu obarczających w jakimś stopniu winą za ten incydent towarzyszącego Witosowi T. Kurczaka. Zawiódł również Witos jako mówca, skąpo naświetlający zgromadzonym interesujące ich bieżące sprawy i kierunki polityki wewnętrznej władz państwowych, co korespondent „Wyzwolenia” odnotował jako zlekceważenie wsi, której premier-chłop „niewiele ma do powiedzenia” ⁷⁹.

Mimo to przejście Kurczaka w niemałym stopniu osłabiło siły organizacyjne Wyzwolenia i rozszerzyło zasięg wpływów Piasta. Z konkurencyjnej walki dwóch ośrodków ludowych, w Łowickim dość równorzędnych jeszcze podczas wyborów sejmowych 1919 r., zwycięsko poczęło wychodzić PSL Piast, skutecznie penetrujące także strefę wiejskich wpływów politycznych Narodowej Demokracji. Przekonać o tym miały kolejne wybory sejmowe wyznaczone na 5 listopada 1922 r. W porównaniu do poprzednich obecne wybory przebiegały w nieco zmienionej atmosferze politycznej. Kończył się już okres kształtowania granic. Konstytucja marcowa 1921 r. zamykała proces normalizacji podstaw ustrojowych, społeczeństwo akceptowało na ogół kapitalistyczną drogę rozwoju odbudowywanego państwa. Obecna kampania wyborcza toczyć się miała pomiędzy tymi samymi siłami politycznymi jak w 1919 r., celem zasadniczym walki stronnictw i partii politycznych o głosy tym razem stawała się maksymalizacja udziału w podziale mandatów poselskich.

Nowa ordynacja wyborcza ⁸⁰ złączyła pow. łowicki wspólnie z gostyńskim, kutnowskim i sochaczewskim w pięciomandatowym XI okręgu wyborczym.

Prawica zlokalizowana w Chrześcijańskim Związku Jedności Narodowej oddziaływała na wyborców pow. łowickiego głównie za pomocą apa-

⁷⁸ Z listów i wieców. Z Łowickiego, „Wyzwolenie”, nr 23 z 13 VIII 1922.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ DURP, 1922, nr 6, poz. 592.

ratu propagandowego Związku Ludowo-Narodowego, który w Polsce środkowej był czołową siłą tegoż bloku, niewdzięcznie nazywanego „Chjeną” bądź „ósemką” — od numeru listy wyborczej. Dużą aktywność przedwyborczą rozwinęło PSL Piast, którego listę (nr 1) kandydatów na posłów otwierał Jan Dąbski. Znany powszechnie w kraju jako b. wiceminister w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, przewodniczący delegacji polskiej do rokowań pokojowych w Rydze i autor oczekiwanego w szerokich kręgach społeczeństwa pokoju, kończącego wyczerpujący naród konflikt wojenny polsko-radziecki, Dąbski swą kandydaturą podnosił prestiż polityczny Piasta wśród wyborców całego okręgu. Na drugim miejscu listy wyborczej PSL Piast ponownie kandydował Tomasz Wróbel z łowickiego. PSL Wyzwolenie (lista nr 3) po utracie T. Kurczaka nie miało już wśród miejscowych działacza o tak popularnej osobowości, co poważnie osłabiało aktywa wyborcze tego stronnictwa. Zbliżoną sytuację obserwujemy w PPS (lista nr 2), wprawdzie nie dotkniętej rozkładem, ale również pozbawionej przywódców wyższej, ponadlokalnej rangi. Niskie aktywa przedwyborcze w powiecie łowickim posiadało kilka pozostałych list zgłoszonych na terenie okręgu przez Narodową Partię Robotniczą (nr 12), Chłopskie Stronnictwo Radykalne (nr 15) oraz lokalną Listę Rolniczą (nr 23). Akcja przedwyborcza ludności niepolskiej etnicznie skupiła się wokół listy Bloku Mniejszości Narodowych (nr 16) i dwóch odosobnionych list żydowskich (nr 4 i 11).

Do wyborów listopadowych 1922 r. w pow. łowickim przystąpić miało 49 320 uprawnionych do głosowania, w tym 39 855 (80,8%) w gminach wiejskich, a 9465 (19,2%) w mieście. Głosowało 40 928 osób, w tym 34 523 (84,4%) na wsi, a 6405 (15,6%) w mieście⁸¹. Frekwencja wyborcza wynosiła więc 82,9%, w gminach wiejskich była jednakże o wiele wyższa (86,6%) niż w mieście (67,7%). Tak znaczna (18,9%) różnica dowodzi większego zdyscyplinowania i obywatelskiego uświadczenia ludności wiejskiej powiatu łowickiego. W Komisji Okręgowej unieważniono 129 głosów, ostateczny wynik głosowania przedstawiał się więc następująco: 40 799 głosów ważnych, w tym 34 226 (84,4%) na wsi, 6373 (15,6%) w mieście.

Największą liczbę (14 607 — 35,8%) głosów oddano na listę ChZJN, w następnej zaś kolejności na Piasta — 13 601 (33,3%), PSL Wyzwolenie — 5002 (12,3%), PPS — 3902 (9,6%), Bloku Mniejszości Narodowych — 2276 (5,6%) i ChSR — 676 (1,7%) głosów. Pozostałe listy, tj. NZL, komunistyczna, NPR i luźne żydowskie, uzyskały ogółem jedynie 733 (1,7%) głosów. Podobnie jak w wyborach do Sejmu Ustawodawczego, nadal przodowała lista zablokowanej prawicy, jednakże nie była to już przewaga absolutna. Nad Piastem „Chjena” uzyskała przewagę rządu tylko 2,5%.

⁸¹ Wybory do sejmu 1922 r.

Jeżeli odsetki głosujących na listy trzech stronnictw ludowych — PSL Piast, PSL Wyzwolenie i ChSR, ujmujemy łącznie, to okazuje się, iż obóz ludowy, aczkolwiek niezblokowany, zdobywając 19 279 (47,3%) głosów, stanowił w Łowickim najsilniejszy kierunek polityczny. Niemal co drugi wyborca w powiecie głosował na listę jednego z trzech stronnictw ludowych. Konstatując ten wynik można zaliczyć Łowickie do regionów o dużych wpływach ruchu ludowego, odpowiednie dane dla XI okręgu wyborczego wynoszą już tylko 33,7%, a dla Polski środkowej 28,5%.

Dość istotnej zmianie od czasu wyborów do Sejmu Ustawodawczego uległa w Łowickim struktura polityczna elektoratu miejskiego. Ówczesne wybory przyniosły zwycięstwo (45,0% głosów) bloku narododemokratycznego, nie dały mu jednakże przewagi absolutnej. Wysoki odsetek uzyskała PPS (26,8%) i grupa list żydowskich (25,6%). W 1922 r. lista Chjeny, bazująca w powiecie głównie na wpływach Narodowej Demokracji, zdobyła 3937 (61,8%) głosów, o 16,8% więcej niż w 1919 r. Spadły jednocześnie wskaźniki elektoratu miejskiego PPS (o 17,6%), ugrupowań mniejszościowych (o 2,6%) i PSL Wyzwolenie (o 1,8%), zdyskontowane przez Chjenę, sporadycznie przez komunistów, NPR i NZL. Endecja, generalnie przechodząca na pozycje drobnomieszczańskie⁸², w Łowickim udokumentowała swój wpływ na decyzje wyborcze mieszczaństwa, czym rekompensowała ustąpienie poprzedniej pozycji wyborczej na wsi powiatu listom ruchu ludowego. W 1922 r. na „ósemkę” padło tutaj 10 670 (31,0%) głosów wyborców wiejskich, o 63,0% mniej niż w 1919 r., co oznacza trzykrotny od czasu odzyskania niepodległości państwowej spadek wpływów politycznych endecji, mierzonych wynikami głosowania do sejmiku.

W listopadzie 1922 r. najbardziej wpływowym ugrupowaniem politycznym wsi łowickiej okazało się PSL Piast, któremu poparcia udzieliło 13 518 (39,3%) wyborców, dalej PSL Wyzwolenie — 4984 (14,5%), PPS — 3335 (9,6%), Blok Mniejszości Narodowych — 814 (2,4%) i ChSR — 676 (2,0%) wyborców. Z przytoczonych cyfr otrzymujemy ponad dwukrotny wzrost liczby zwolenników Piasta i niemal trzykrotny PPS. Stabilną pozycję odnotowało natomiast Wyzwolenie. Zdobywając 19 178 (55,8%) głosów elektoratu wiejskiego stronnictwa ludowe zapewniły sobie przewodnictwo w kształtowaniu świadomości społeczno-politycznej chłopów łowickich. Zmiany struktury ilościowej elektoratu wiejskiego w Łowickim, które zaszły w latach 1919—1922, miały, jak należy wnioskować, kierunek umiarkowanie postępowy. Chłopów odstępujących od endecji pod swe wpływy przejmowało PSL Piast, warstwy sproletaryzowane i półproletariackie wsparły ruch socjalistyczny.

⁸² Por.: L. Guzicki, S. Żurawicki, *Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej 1904—1945*, Warszawa 1974, s. 20—21.

Do gmin o najwyższym wskaźniku głosujących na prawicę w 1922 r. należały: Jeziorko (54,8%) i Kiernozia (53,6%), położone w wyodrębnionej uprzednio przez nas północnej strefie powiatu. Tylko tutaj endecja utrzymała swą dominację polityczną, tracąc ją na rzecz Piasta w strefie południowej, który w dwóch położonych tutaj gminach: Lubianków i Łyszkowice, zdobył kolejno 48,5% i 45,4%, podczas gdy na „ósemkę” padło 27,7% i 24,4%. Jednocześnie Piast wkroczył skutecznie do strefy wschodniej, przejmując wspólnie z ChSR znaczną część zwolenników PSL Wyzwolenie. W dwóch gminach tej strefy — Kompina i Nieborów, lista Piasta uzyskała kolejno 45,4% i 17,1%. W strefie zachodniej Piast wzmocnił się na terenie gm. Baków i Dąbkowice zdobywając 69,9% i 44,3% głosów, ustąpił natomiast wpływom Wyzwolenia w gm. Bielawy, które zdobyło tam 43,8%, podczas gdy Piast 18,2% głosów. O podwyższonych wpływach Wyzwolenia statystyka wyborcza sygnalizuje jeszcze w gm. Nieborów (31,0% głosów). W gm. Bolimów dawniejsi wyborcy Wyzwolenia przerzucili swe głosy przypuszczalnie na listę ChSR (28,2% głosów), które jedynie tutaj wykazało realne wpływy polityczne. Listy trzech stronnictw ludowych, tj. PSL Piast, PSL Wyzwolenie i Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego, uzyskały względną bądź absolutną przewagę w ośmiu gminach⁸³, obejmujących trzy spośród czterech wyodrębnionych uprzednio geopolitycznych stref powiatu.

W skali całego okręgu zwycięstwo wyborcze odniosła jednakże lista ChZJN, głównie dzięki poparciu uzyskanemu w dwu powiatach — kutnowskim i łowickim, oraz słabszym wynikom list ludowych w pow. gostyńskim i sochaczewskim. Zaważyło to na podziale mandatów poselskich, z których trzy przypadły zablokowanej prawicy, po jednym mandacie uzyskały PSL Piast i PPS. PSL Wyzwolenie nie zdobyło minimalnej ilości 15 627 głosów (tzw. dzielnik wyborczy) i z okręgu XI nie wprowadziło swego posła. Spośród łowickich działaczy politycznych mandat poselski otrzymał tylko Józef Goździk, rolnik zamieszkały w Złakowie Borowym gm. Baków, wystawiony na trzecim, mandatowym miejscu listy ChZJN. Dwa pierwsze mandaty tego bloku otrzymali: endek Witold Staniszkis, profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, i chadek Franciszek Urbański, sekretarz generalny Chrześcijańskiego Związku Zawodowego Robotników Rolnych, rodem z pow. kutnowskiego. Mandat z listy PPS otrzymał Ludwik Śledziński, przed wojną aktywny działacz socja-

⁸³ Odsetki głosów oddanych na listy PSL Piast, PSL Wyzwolenie i ChSR łącznie w poszczególnych gminach przedstawiały się następująco: Baków — 74,1%, Dąbkowice — 62,1%, Bielawy — 62,0%, Lubianków — 60,1%, Kompina — 57,7%, Łyszkowice — 56,4%, Nieborów — 48,3%, Bolimów — 43,4%. *Statystyka wyborów 1922 r.*

listyczny, więzień caratu i katorżnik, po wojnie działacz ruchu wolnomyślicieli, zamieszkały w Warszawie ⁸⁴.

Sejmowa kampania wyborcza 1922 r. stanowiła ostatni już etap wzmożonej aktywizacji chłopskiego ruchu politycznego w przypadającym na lata 1918—1922 okresie kształtowania podstaw ustrojowo-gospodarczych II Rzeczypospolitej. Wybory listopadowe nie dały oczekiwanej większości parlamentarnej i nie rozstrzygnęły walki, jaką postępowe siły narodu toczyły z obozem prawicowo-konserwatywnym o przejęcie władzy państwowej i ustanowienie demokratycznych rządów ludowych. W okresie tym nie nastąpiło także spodziewane zjednoczenie stronnictw ludowych, które w następnym, przypadającym na lata 1926—1931, okresie dziejów chłopskiego ruchu politycznego II Rzeczypospolitej przechodziły trudny etap dezintegracji organizacyjnej. Nie ominął on również stronnictw ludowych pow. łowickiego, gdzie znalazły swoje odbicie wszystkie, ówczesnie w kraju najważniejsze problemy ideowo-organizacyjne ruchu ludowego.

Rozłam w klubie parlamentarnym PSL Piast dokonany w maju 1923 r. przez grupę posłów z Janem Dąbskim na czele i utworzenie Polskiego Stronnictwa Ludowego Jedność Ludowa również i w Łowickiem spowodował osłabienie intensywnie do tej pory rozwijającego się Piasta. Łowicka organizacja znalazła się szczególnie w trudnej sytuacji organizacyjnej z uwagi na pierwszoplanową od czasu wyborów listopadowych 1922 r. rolę Jana Dąbskiego. Wprawdzie kampania prasowa „Piasta” przeciwko grupie rozłamowej odnotowała w Łowickiem kilka wieców chłopskich potępiających rozłam ⁸⁵, jednakże rozwój Jedności Ludowej stawał się faktem dokonanym. W 1924 r. Wyzwolenie sygnalizowało już odwrót chłopów łowickich od Piasta i gromadny zwrot ku Jedności Ludowej ⁸⁶, programowo zbliżonej do Wyzwolenia ⁸⁷. Połączenie obu tych organizacji, jakie formalnie dokonało się w listopadzie 1923 r. utworzeniem jednolitego stronnictwa PSL Wyzwolenie i Jedność Ludowa, na terenie pow. łowickiego poprzedzone było współdziałaniem i tworzeniem wspólnych kół terenowych. W pracy tej przodowała, jak się wydaje, gm. Bielawy, o której „Wyzwolenie” w maju 1924 r. pisało, iż „wioski całe przystępują do wspólnej organizacji”, tworząc koła PSL Wyzwolenie, przekształcone później w koła PSL Wyzwolenie i Jedność Ludowa ⁸⁸. Czołową postacią ruchu ludowego

⁸⁴ T. i W. Rzepeccy, *Sejm i senat 1922—1927*, Poznań 1923, s. 162—165.

⁸⁵ *Z Kongresówki*, „Piast”, nr 25 z 24 VI 1923.

⁸⁶ *Głosy wsi*, „Wyzwolenie”, nr 12 z 23 III 1924.

⁸⁷ *Sprawozdanie ze zjazdu PSL Wyzwolenie, na którym doszło do połączenia z PSL Jedność Ludowa*, Warszawa, 25 listopada 1923, w: *Materiały źródłowe...*, t. II: 1918—1931, Warszawa 1967, s. 92—104.

⁸⁸ *Głosy wsi*, „Wyzwolenie”, nr 15 z 13 IV 1924.

w tej gminie stawał się wyrastający na działacza rangi powiatowej wójt Franciszek Wojda.

Wzmocnienie lewicy ludowej, wokół której skupiła się znaczna część zwolenników Piasta, wydatnie zmniejszyło w Łowickiem dotychczas szeroką bazę oddziaływania umiarkowanych kierunków politycznych. Rozpad PSL Wyzwolenie i Jedność Ludowa, zakończony w styczniu 1926 r. utworzeniem Stronnictwa Chłopskiego, które obok Wyzwolenia na przeciąg pięciu następnych lat stało się w kraju drugim co do wielkości ugrupowaniem lewicy chłopskiej, w Łowickiem przyniósł równorzędny niemal rozwój obu tych stronnictw.

Poważnym symptomem przeobrażeń struktury politycznej wsi łowickiej w kierunku lewicowym był wzrost wpływów utworzonej w 1924 r. zbliżonej do ruchu komunistycznego Niezależnej Partii Chłopskiej, głoszącej hasła sojuszu chłopskich i robotniczych mas ludowych⁸⁹. W Łowickiem NPCh rozwijała się przede wszystkim w oparciu o dotychczasowych zwolenników Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego, a cały powiat należał do strefy najsilniejszych wpływów partii na terenie woj. warszawskiego. Stan organizacyjny NPCh w Łowickiem nie jest dokładnie ustalony, rozbieżne dane pozwalają przyjąć, iż w połowie 1926 r. na terenie 6 gmin powiatu mogło być 12 kół liczących około 120 członków tej organizacji⁹⁰, przeważnie byłych „okoniowców”, jak nazywano powszechnie zwolenników ChSR. Na czele utworzonego w maju 1926 r. Komitetu Powiatowego NPCh stał Jan Piotrowski. Obiecujące perspektywy rozwojowe NPCh w Łowickiem nie zostały w pełni wykorzystane, ponieważ władze sanacyjne rozwiązały partię w marcu 1927 r. Pozbawieni legalnej organizacji, zwolennicy rozwiązanej NPCh przywrócili ponownie organizację Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego.

Trzecie z kolei wybory sejmowe w II Rzeczypospolitej, wyznaczone dekretem prezydenta I. Mościckiego na 4 marca 1928 r., odbyły się w znacznie odmiennej niż poprzednio sytuacji politycznej narodu. Wprawdzie obowiązywały nadal formalno-prawne przepisy ordynacji wyborczej z 1922 r., lecz udział nowej, dysponującej szerokim wachlarzem nieformalnych środków presji na postawę głosujących i na obiektywizm komisji wyborczych, siły polityczno-administracyjnej, jaką był obóz sanacyjny, nadawał bieżącej kampanii wyborczej charakter szczególny. Traktowana powszechnie jako rodzaj plebiscytu narodowego w okresie pomajowym, dla wszystkich ważniejszych ugrupowań politycznych kraju była ona najpoważniejszym od czasu zamachu stanu J. Piłsudskiego w maju

⁸⁹ Wyczerpująco o dziejach i działalności tej partii pisze: B. Dymek, *Niezależna Partia Chłopska 1924—1927*, Warszawa 1972.

⁹⁰ Tamże, s. 367—372.

1926 r. przeglądem sił organizacyjnych. Od samego też początku kampania ta, zapoczątkowana jeszcze na przełomie listopada i grudnia 1927 r., toczyła się pod znakiem inicjatywy obozu rządowego, który skupił się wokół oznaczonej numerem 1 głównej swej listy zgłoszonej przez Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. Terenową akcję wyborczą BBWR w całym kraju prowadzić miały powiatowe, gminne i miejskie komitety wyborcze, tworzone z decydującym udziałem czynników administracyjnych⁹¹. W Łowickiem Powiatowy Komitet Wyborczy BBWR pozyskał dość uzdolnionego agitatora i mówcę, miejscowego nauczyciela Józefa Stokowskiego, obok niego duże usługi na terenie kilku gmin powiatu oddawał sanacji inny nauczyciel — Rydzik, zamieszkały w Złakowie Kościelnym⁹². Wydaje się więc, iż obserwowane w całym kraju przejście terenowych ognisk nauczycielskich na stronę obozu rządowego⁹³ nie ominęło pow. łowickiego.

Ważne dla akcji wszystkich ugrupowań politycznych było ogłoszenie celów wyborczych BBWR. Deklaracja tego Bloku z 20 stycznia 1928 r.⁹⁴ eksponowała zagadnienia systemu polityczno-ustrojowego, odsuwając na plan dalszy kwestie gospodarcze, zwłaszcza żywo interesującą ludność wiejską sprawę uzdrowienia struktury rolnej. Nawijając do wcześniejszych haseł walki z siłami opozycji demokratycznej, prowadzonej często pod pozorem zwalczania tzw. partyjnictwa, do ograniczenia władzy ustawodawczej, do wzmocnienia funkcji wykonawczych prezydenta i rządu Rzeczypospolitej, sanacja występowała przeciwko całej opozycji, niezależnie od jej miejsca w układzie sił politycznych kraju.

Endecja, tradycyjny przeciwnik piłsudczyzny, utworzyła zmodyfikowany blok wyborczy, którego lista Katolicko-Narodowa otrzymała nr 24. Obóz narododemokratyczny osłabiony następstwami przewrotu majowego nie zdołał tym razem skupić wszystkich sił pravicowo-konserwatywnych i opierał się w zasadzie na tradycyjnych sferach wpływów dogorywającego już Związku Ludowo-Narodowego⁹⁵. Pierwszy na liście Katolicko-Narodowej był w XI okręgu wyborczym Mieczysław Fijałkowski, ziemianin z pow. kutnowskiego, rolnik z wykształcenia, w łowickim znany

⁹¹ Archiwum Akt Nowych, Zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, sygn. 76, k. 35, Protokół z zebrania kierowników władz i urzędów I instancji z 19 I 1928.

⁹² PAP Łowicz, Starostwo Pow. Łowickie, sygn. 75, k. 174, Meld. syt. z 19 II 1928; k. 435, Meld. syt. z 26 II 1928.

⁹³ J. Socha, *Wpływy polityczne ruchu ludowego w Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w latach 1926—1928 na terenie Polski środkowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1973, nr 1, s. 87—88.

⁹⁴ Deklaracja Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem Marszałka Piłsudskiego, „Głos Prawdy”, nr 20 z 20 I 1928.

⁹⁵ Por.: Sz. Rudnicki, *Narodowa Demokracja po przewrocie majowym. Zmiany organizacyjne i ideologiczne (1926—1930)*, „Najnowsze Dzieje Polski 1914—1939”, 1967, t. II, s. 39—40.

trochę jako działacz gospodarczy i samorządowy. Wobec rozlicznych obowiązków przedwyborczych na terenie całego okręgu Fijałkowski odwoływał się w Łowickiem do pomocy miejscowego duchowieństwa i podporządkowanych mu organizacji parafialnych oraz do prężnej w tutejszym powiecie Narodowej Organizacji Kobiet. Drugim na liście Katolicko-Narodowej był Marcin Piestrzeniewicz, rolnik z gm. Lubianków pow. łowickiego. Osłabieniu sił narodowodemokratycznych, rozdzieranych wewnętrznymi tarciami wśród czołowych swych przywódców, należy częściowo chociażby przypisać zaniechanie stworzenia odrębnej platformy wyborczej i uznanie ogłoszonego w liście biskupów polskich z 5 grudnia 1927 r. programu Kościoła katolickiego. Przesycony werbalizmem hasła solidarystycznych, generalnie wzywał do głosowania na kandydatury posłów o „przekonaniu katolickim” i wspierał Narodową Demokrację⁹⁶.

Odzywające w okresie sejmowej kampanii wyborczej 1928 r. dążenia do zjednoczenia ruchu ludowego nie przyniosły oczekiwanego wśród mas chłopskich nie tylko połączenia organizacyjnego, ale i sojuszu wyborczego stronnictw ludowych⁹⁷. Zawiodły również próby zawarcia bloku wyborczego całej lewicy demokratycznej. Jedynie PSL Piast po nieudanych próbach sojuszu wyborczego z endecją sfinalizowało porozumienie z przywódcami chadecji, tworząc Polski Blok Katolicki, który wystawił listę nr 25.

Ogólną cechą ludowych programów wyborczych była obrona parlamentarno-demokratycznego systemu rządów i walka z groźbą zmiany ustroju państwowego, do czego dążył mający władzę obóz sanacyjny. Zasadniczym celem była jednakże naprawa ustroju rolnego Polski poprzez radykalną reformę rolną i ograniczenie ciężarów fiskalnych ludności wiejskiej⁹⁸. Występując w obronie drobnego rolnictwa programy wyborcze PSL Wyzwolenie i Stronnictwa Chłopskiego zbiegały się z postulatami rolnymi PPS, stojącej także na stanowisku podziału ziemi obszarniczej pomiędzy małorolnych i bezrolnych chłopów⁹⁹. Agitacja PPS na wsi wzorem poprzednich wyborów obliczona była przede wszystkim na uzyska-

⁹⁶ List pasterski Episkopatu polskiego w sprawie wyborów do sejmu i senatu, „Gazeta Warszawska”, nr 336 z 7 XII 1927.

⁹⁷ Szerzej o tym: J. Socha, *Aktywność polityczna i społeczno-gospodarcza stronnictw ludowych (PSL Piast, PSL Wyzwolenie, Stronnictwo Chłopskie) w latach 1926—1931*. Maszynopis, Łódź 1973, s. 176 i nast.

⁹⁸ *Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego Wyzwolenie*, Warszawa 22 I 1928 r., w: *Materiały źródłowe...*, t. III, s. 280—286; *Odezwa wyborcza Stronnictwa Chłopskiego*, Warszawa 5 II 1928 r., tamże, s. 289—295; *Odezwa wyborcza Polskiego Bloku Katolickiego: PSL Piast i Chrześcijańskiej Demokracji w sprawie stosunku do rządu Piłsudskiego*, tamże, s. 286—289.

⁹⁹ *Polska Partia Socjalistyczna. Do ludu pracującego miast i wsi. Walka o nowy sejm rozpoczęta*, „Robotnik”, nr 1 z 1 I 1928.

nie poparcia służby folwarcznej, wyrobników wiejskich, robotników przemysłowych na wsi i małorolnych chłopów posiadaczy. Polski Blok Katolicki, popierający linię działania wyborczego Episkopatu, zmierzał do penetracji katolickich pod względem wyznaniowym, narodowościowo polskich, średnio zamożnych warstw ludności miejskiej, gdzie wyborców dla Bloku pozyskiwać miała Chrześcijańska Demokracja, i ludności wiejskiej, objętej dotychczas wpływami organizacyjnymi Piasta. Obóz lewicy demokratycznej wspierało swą agitacją częstokroć przeradzającą się w demagogię Chłopskie Stronnictwo Radykalne. Rozpadające się wskutek rozłamów i upadku autorytetu politycznego swego przywódcy ks. Eugeniusza Okonia¹⁰⁰, ChSR w Łowickim przyjęło ponownie wielu swych byłych zwolenników, którzy dwa lata wcześniej przeszli do NPCh, stwarzając im prawno-organizacyjne ramy legalnego działania¹⁰¹. Oprócz wymienionych ugrupowań politycznych na terenie Łowickiego zaznaczyła swą akcję przedwyborczą zgłoszona w okręgu XI komunistyczna lista Jedności Robotniczo-Chłopskiej (nr 13) i Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” (nr 36), utworzonej w oparciu o część byłych zwolenników NPCh¹⁰². Wyborcy żydowscy i niemieccy skupili się wokół listy Bloku Mniejszości Narodowych (nr 16).

Sejmowa kampania wyborcza 1928 r. w pow. łowickim dostarcza, dzięki zachowanym materiałom źródłowym, wiele danych o świadomości politycznej i postawie wyborczej ludności wiejskiej. Spotykamy tutaj wszystkie ważniejsze metody agitacji przedwyborczej, jakimi wówczas posługiwały się stronnictwa polityczne. Najczęściej stosowaną i najbardziej skuteczną metodą w rozproszonym terenie wiejskim były wiece i zgromadzenia publiczne, które stawały się areną walki poszczególnych ugrupowań i przywódców politycznych, ścierania się programów działania i manifestacji poglądów mas. Poważną rolę odgrywała również prasa i ulotne druki propagandowe stronnictw politycznych, w okresie przedwyborczym ukazujące się w zwielokrotnionych nakładach. Przewodziły pod tym względem prawicowe ośrodki polityczne i obóz rządowy, zasobniejsze od stronnictw ludowych w środki finansowe¹⁰³. Endecja łowicka dysponowała nadal „Łowiczanie”, zwalczającym zarówno akcję ludową, jak i przedsięwzięcia agitacyjne sił sanacyjnych. W akcji stronnictw ludowych, zwłaszcza Stronnictwa Chłopskiego, stosowano częściej i z du-

¹⁰⁰ T. Rek, *Książd Eugeniusz Okoń 1881—1949*, Warszawa 1962, s. 173 i nast.; *Zarys historii polskiego ruchu ludowego 1918—1939*, Warszawa 1970, s. 218—221.

¹⁰¹ PAP Łowicz, SP Łowickie, sygn. 75, k. 424, Spraw. syt. z 11 III 1928 r.

¹⁰² J. Piotrowski, *Zjazd NPCh w Łowiczu*, w: *Niezależna Partia Chłopska...*, s. 105.

¹⁰³ Szerzej o tym: A. Paczkowski, *Prasa polityczna ruchu ludowego 1918—1939*, Warszawa 1970, s. 232—239.

zym powodzeniem agitację pozawieczową, tzw. domokrażną¹⁰⁴, polegającą na indywidualnym bądź grupowym przekazywaniu poglądów i pouczeń kształtujących przychylną programom ludowym postawę wyborcy wiejskiego. Cechą bowiem poprzednich, a szczególnie bieżącej kampanii wyborczej było dotarcie z programami działania „w głąb” mas ludowych, co znacznie obniżało przypadkowość i dawało wysokie prawdopodobieństwo świadomego dopełnienia aktu głosowania.

Zmieniony po zamachu majowym 1926 r. układ sił politycznych w kraju wniósł do kampanii wyborczej stronnictw ludowych nowy element taktyczny, było nim skierowanie głównego wysiłku na zwalczanie akcji prorządowej, na drugi już plan schodziła agitacja przeciwendeka. Szczególne nasilenie kampanii przeciwko sanacji nastąpiło po ogłoszeniu list wyborczych BBWR, gdy powszechnie znane już były nazwiska kandydatów na posłów z bloku rządowego. Obecność w całym kraju przedstawicieli klas posiadających na listach BBWR, usilnie podnoszona w agitacji ludowej, stawała się ważkim czynnikiem uświadamiającym chłopom sojusz obszarnictwa i burżuazji, skupionych wokół Józefa Piłsudskiego, sztandarowej postaci obozu rządowego. Następstwa tego faktu dla kwestii chłopskiej w przypadku zwycięstwa wyborczego sanacji wydawały się — jak głosiła propaganda ludowa — być jednoznaczne: prowadzić miały do zahamowania postępów parcelacji ziemi folwarcznej, wzmożonej monopolizacji gospodarki państwowej kosztem interesów drobnej własności rolnej i ograniczenia demokracji parlamentarnej. Niepokoiły zwłaszcza znane już wśród chłopów projekty zmiany podstaw ustrojowych państwa, niosące groźbę ograniczenia konstytucyjnego prawa zwierzchnictwa narodu¹⁰⁵. Wykorzystując te obawy propaganda ludowa eksponowała mocno niewspółmiernie niski udział wiejskich działaczy w obsadzie list wyborczych BBWR. Wszystkie te argumenty kształtowały wśród wyborców wiejskich postawę niechętną „jedyńce” i ograniczały znacznie klientelę bloku rządowego.

Oddając nastroje przedwyborcze w gm. Baków komendant posterunku PP w Zdunach w raporcie do starostwa łowickiego z 26 lutego 1928 r. zanotował „pogorszenie stosunku do BBWR z powodu stałego agitowania, że na listach [wyborczych] BB znajdują się sami książęta, hrabiowie i Żydzi, natomiast chłop tam wcale nie ma i to ludność zraza”¹⁰⁶. Tegoż dnia około 300-osobowa gromada chłopów zgromadzonych na wiecu we wsi Kocierzewo Kościelne gm. Jezioro, ulegając wpływow politycznym PSL Wyzwolenie i Stronnictwa Chłopskiego, chóralnymi okrzykami za-

¹⁰⁴ J. Socha, *Aktywność polityczna...*, s. 201—203.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ PAP Łowicz, SPŁ, sygn. 75, k. 436. Meld. Post. PP w Zdunach z 26 II 1928.

protestowała przeciwko agitacji prorządowej. Z tłumu padły stwierdzenia o niechłopskim charakterze list wyborczych BBWR, obsadzanych — zdaniem zgromadzonych — przez niechętny dążeniom ludu element biurokratyczny. Wskutek wrzawy i protestów wiec zorganizowany przez BBWR został rozwiązany¹⁰⁷. W podobny sposób ustosunkowali się chłopci z sąsiedniej wsi Złaków Kościelny, wołając: „jak chłopów wśród kandydatów na posłów [BBWR] nie chcą, niech sami na siebie głosują, a do nas [po głosy] niech nie przychodzą”¹⁰⁸. Okrzykami protestu i gwizdami zareagowała około 600-osobowa gromada wyborców w osadzie Sobota gm. Bielawy na próbę agitacji za BBWR, podjętą przez Tadeusza Rucińskiego¹⁰⁹. Z opozycją wobec agitacji wiecowej BBWR wystąpili zwolennicy Stronnictwa Chłopskiego we wsi Paulinka¹¹⁰. Komendant posterunku PP w Jamnie zaniepokojony był nikłym rezultatem propagandy rządowej wśród mieszkańców okolicznych wsi, którzy jego zdaniem „mało sympatyzowali” z listą BBWR¹¹¹.

Oprócz czynników politycznych poważny wpływ na kształtowanie niechętniej postawy wobec propagandy rządowej wywierały zagadnienia polityki gospodarczej państwa w stosunku do wsi i rolnictwa. Wybory marcowe przypadły w okresie rozwoju koniunkturalnego gospodarki kapitalistycznej, który przyniósł wprawdzie ogólną poprawę sytuacji materialnej ludności wiejskiej, jednakże uczestnictwo poszczególnych warstw chłopskich w korzyściach z tego płynących było zróżnicowane. Mechanizmy rozwoju koniunkturalnego i polityka rządowa ograniczały możliwości wzrostu stopy życiowej szerokich warstw chłopów biedniejszych, półproletariatu rolnego i małorolnych, a także znacznej części średniorolnych. Z koniunktury tej korzystali natomiast chłopci zamożniejsi, gospodarujący w sposób kapitalistyczny¹¹². Ten fakt otwierał propagandzie sanacyjnej, dyskontującej również dla BBWR uznanie, z jakim na wsi spotykała się działalność niepodległościowa Piłsudskiego, drogę do niektórych kręgów wyborczych ludności wiejskiej powiatu. Te i wiele innych czynników oddziałujących na decyzje wyborcze chłopów spowodowały, że w Łowickim, podobnie jak w całym kraju, postawa antybebe-wuerowska nie była powszechna. Lista BBWR zyskała poparcie wśród uczestników wiecu w Sokołowie gm. Nieborów, w Boczkach i Wiciach gm. Jeziorko¹¹³. W sumie zachowane urzędowe materiały sprawozdaw-

¹⁰⁷ Tamże, k. 76, Meld. Post. PP w Chańnie z 26 II 1928.

¹⁰⁸ Tamże, k. 74, Meld. Post. PP w Chańnie z 19 II 1928.

¹⁰⁹ Tamże, k. 229, Meld. Kom. Pow. PP w Łowiczu z 23 II 1928.

¹¹⁰ Tamże, k. 110, Meld. Post. PP w Kiernozi z 4 III 1928.

¹¹¹ Tamże, k. 93, Meld. Post. PP w Jamnie z 11 II 1928.

¹¹² J. Socha, *Aktywność polityczna...*, s. 214—219.

¹¹³ PAP Łowicz, SPŁ, sygn. 75, k. 110, Meld. Post. PP w Kiernozi z 4 III 1928.

cze z kampanii wyborczej w pow. łowickim pozwalają na stwierdzenie, iż nastroje prorządowe podzielała niewielka tylko część chłopów uczestniczących w zgromadzeniach przedwyborczych.

Jeśli wiece prorządowe pobudzały aktywność i wyzwały czynną postawę mas chłopskich powiatu, to wszelkie próby agitacji proendeckiej przyjmowane były na ogół z obojętnością i zniechęceniem¹¹⁴. W strukturze politycznej powiatu, kształtowanej dominującymi wpływami ruchu ludowego, kampania przedwyborcza Narodowej Demokracji nie wzbudzała już większego zainteresowania. Rzadziej niż w przypadku akcji rządowych dochodziło do wyzwolenia tak czynnej postawy antyendeckiej, jak w osadzie Sobota, której mieszkańcy wsparci przez chłopów okolicznych wiosek „gwizdaniem i okrzykami” zaprotestowali w kościele przeciwko wezwaniu księdza do głosowania na listę Bloku Katolicko-Narodowego¹¹⁵. Nie można jednakże lekceważyć wpływów endecji na wsi łowickiej, zwłaszcza że mogła ona liczyć na głosy części kobiet i gospodarzy zbliżonych do kościoła i plebanii. Podtrzymywała je również tradycyjna religijność Księżaków¹¹⁶.

Dość rozległą kampanię przedwyborczą prowadziła PPS. Czołowym jej agitatorom i przypuszczalnie kierownikami byli dr Kazimierz Bacia z Łowicza. Często towarzyszyli mu bądź samodzielnie organizowali wiece i zgromadzenia Piotr Jeleń, Józef Tomczyk, Michał Grendys, Antoni Plichta i Józef Drzewiecki. Propaganda PPS zwracała się przede wszystkim do robotników rolnych, wyrobników wiejskich i półproletariatu rolnego, którzy z zainteresowaniem przyjmowali programowe hasła partii zapowiadającej uspołecznienie podstawowych gałęzi produkcji, realizację reformy rolnej w drodze wywłaszczenia obszarników i nadzielenia ziemią ludności bezrolnej i chłopów małorolnych. Program ten sprzyjał nawiązywaniu porozumień z miejscowymi organami kierowniczymi PSL Wyzwolenie i Stronnictwa Chłopskiego, które generalnie do skutku nie doszło. Wydaje się, iż nastąpiło przy tym rozgraniczenie strefy agitacji socjalistycznej i ludowej. Działacze PPS zabiegali o głosy wśród sproletaryzowanych warstw ludności wiejskiej, chłopom i małorolnym nakazywali wspierać listy obu stronnictw ludowych. W tak dokonanym podziale akcji PPS znajdowała na ogół przychylny oddźwięk, o czym świadczą sprawozdania z wieców w Kompinie oraz Domaniewiczach gm. Dąbkowice i Waliszewie gm. Bielawy. Na chłopów-gospodarzy agitacja PPS większego wpływu nie zdołała wywrzeć. W Stachlewie gm. Łyszkowice stwierdzili oni wprost, iż program PPS „dla rolników nie nadaje się”,

¹¹⁴ Tamże, s. 180, Meld. Kom. Pow. PP z 4 III 1928.

¹¹⁵ Tamże, k. 447, Meld. Kom. Pow. PP z 28 II 1928.

¹¹⁶ A. Chmieleńska, *Księżacy...*, s. 13.

a gospodarze z pobliskiej wsi Wrzeczeko zmusili socjalistę Michała Gren-dysa do opuszczenia zebrania przedwyborczego¹¹⁷. Zasadniczym powodem niechęci gospodarskiej części wsi była zdaje się obawa przed uspo-łecznieniem wszelkich gruntów i przeznaczenie do reformy rolnej więk-szych gospodarstw chłopskich¹¹⁸.

Spośród stronnictw ludowych najbardziej aktywną kampanię przed-wyborczą na terenie powiatu prowadziły PSL Wyzwolenie i Stronnictwo Chłopskie. Dysponująca tak znacznymi wpływami w okręgu łowicka or-ganizacja PSL Wyzwolenie nie zdołała jednak zapewnić swym kandyda-tom mandatowego miejsca na liście okręgowej. Nie bez znaczenia był zapewne fakt, iż po odejściu T. Kurczaka stronnictwo nie dysponowało działaczem o ponadlokalnym autorytecie. Dość liczna natomiast grupa niezwykle czynnych w kampanii przedwyborczej aktywistów tereno-wych¹¹⁹ nie była w stanie przejąć na siebie zadań wynikających z mię-dzypartyjnej walki politycznej. Nikłą natomiast aktywność przejawiał poseł ubiegłej kadencji sejmowej Józef Goździk i kandydujący obecnie na trzecim miejscu listy Antoni Wiercioch z Nieborowa. Otwierał ją Franciszek Rogowski, wójt gm. Iłów pow. sochaczewskiego, na drugim miejscu wystawiono Wincentego Michalskiego z gm. Rdutów pow. kut-nowskiego. Sporadyczne przyjazdy Antoniego Anusza z warszawskiej cen-trali Wyzwolenia nie rozwiązywały problemu, zwłaszcza że reprezento-wał on mało popularne w powiecie tendencje prosanacyjne. Niewątpliwą tendencją tych trudności organizacyjnych stronnictwa w Łowickim było niższe od potencjalnych możliwości jego oddziaływanie na postawę wy-borcą mas chłopskich. Program polityczny Wyzwolenia w Łowickim zwalczały inne ugrupowania polityczne. Agitacja Wyzwolenia wzbudzała np. niechęć wśród zgromadzonych na wiecach przedwyborczych miesz-kańców wsi Kocierzew, Wicie i Duplice Duże gm. Jezioroko. W Duplicach Dużych, gdzie przeważali zwolennicy Piasta, Tomasz Siekiera spotkał się z okrzykami „precz z Wyzwoleniem”. W Kocierzewie i Wiciach „miej-scowi gospodarze nie udzielili lokalu” na wiec Wyzwolenia, zrażała ich postępowość i antyklerykalne treści programu działania tego stronnictwa¹²⁰. Podobną postawę zajęli chłopci wsi Rząšno, Niedźwiada, Bąków

¹¹⁷ PAP Łowicz, SPŁ, k. 75, Meld. Kom. Pow. PP w Łowiczu z 28 II 1928; k. 175—176, Meld. Post. PP w Chaśnie 19 II 1928; k. 435, Meld. Post. PP w Chaśnie z 28 II 1928.

¹¹⁸ Por.: J. Kwa piński, *O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna*, Warszawa 1925.

¹¹⁹ Jan Król z gm. Bąków, Piotr Lus, Jan Wróbel i Aleksander Kępka z gm. Jezioroko.

¹²⁰ PAP Łowicz, SPŁ, sygn. 75, k. 112, 200, Meld. Pow. Kom. PP w Łowiczu z 4 IV 1928.

Górny i Łażniki gm. Bąków; obojętnością zaś reagowali uczestnicy wiecu we wsi Skomów gm. Kompina i Pszczonów gm. Łyszkowice¹²¹. Opozycja przeciw akcji Wyzwolenia wychodziła najczęściej z kręgu zwolenników endecji, obozu rządowego oraz Stronnictwa Chłopskiego i PSL Piast. Wiele trudności nastroczały związki taktyczne i zbliżenia programowe z PPS.

Z podobnymi trudnościami zmagало się Stronnictwo Chłopskie, również pozbawione w powiecie przywódcy o dużym autorytecie. Roli tej nie mógł spełnić niezwykle czynny podczas wiecowej akcji przedwyborczej Kazimierz Masztanowicz, w listopadzie 1926 r. wybrany prezesem Zarządu Powiatowego SCh¹²². Na liście okręgowej SCh działacze łowickcy znaleźli się na dalszych miejscach, otwierał ją Andrzej Czapski z pow. gostynińskiego. Popularność Stronnictwa Chłopskiego w świetle urzędowych materiałów sprawozdawczych zdaje się być mniejsza od Wyzwolenia, większa jednakże od list pozostałych ugrupowań politycznych¹²³.

W wyborach 1928 r. do głosowania uprawnionych było 50 828 mieszkańców powiatu łowickiego, do urn wyborczych przystąpiło 45 146 (88,8%) osób, 112 (0,2%) głosów unieważniono, ważnych głosów pozostaje więc 45 034; w mieście 7675 (17,0%), a 37 359 (83,0%) na wsi¹²⁴. W stosunku do wyborów poprzednich obserwujemy wzrost frekwencji wyborczej, wyższej niż w województwach centralnych (82,5%) i w całej Polsce (79,6%). Jeśli przyjąć, że frekwencja wyborcza jest miarą uświadomienia obywatelskiego i aktywności politycznej społeczeństwa i kształtuje się proporcjonalnie do wpływów ruchu ludowego na wsi, to Łowickie jest niewątpliwie dowodem na potwierdzenie tej tezy. Wybory marcowe 1928 r. wykazały bowiem absolutną przewagę zwolenników partii ludowych na wsi łowickiej, która w porównaniu do wyborów listopadowych 1922 r. została nawet zwiększona. Stronnictwa ludowe otrzymały obecnie 23 073 (61,7%) głosów; PPS uzyskała 7306 (19,6%), Lista Katolicko-Narodowa — 4115 (11,1%), BBWR — 1649 (4,4%), mniejszości narodowe — 414 (1,1%), Jedność Robotniczo-Chłopska — 387 (1,0%) i luźna lista bez nazwy — 415 (1,1%) głosów. Widoczny jest poważny wzrost wpływów PPS, obecność swą zaznaczyli też komuniści i zbliżone do nich siły chłopskiej lewicy rewolucyjnej skupione wokół „Samopomocy” i Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego. W sumie zwolenników lewicy rewolucyjnej wśród głosujących w obwodach wiejskich pow. łowickiego było 4285 (11,4%), oczywiście łącznie z „okoniowcami”. Za lewicą nierewolucyjną (PPS, PSL

¹²¹ Tamże, k. 80—81, 113, 121, Mies. spraw. syt. z 2 III 1928.

¹²² *Stronnictwo Chłopskie*, „Gazeta Chłopska”, nr 42 z 28 XI 1926; PAP Łowicz, SPŁ, sygn. 34, k. 47.

¹²³ Tamże, k. 54—58, Meld. Post. PP w Kiernozi z 18 II 1928.

¹²⁴ *Statystyka wyborów do sejmu i senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku*, Warszawa 1930 (cyt. *Statystyka wyborów 1928 r.*).

Wyzwolenie, SCh) opowiedziało się łącznie 22 495 (60,2%) wyborców, co w sumie z głosami komunistycznymi i prokomunistycznymi daje pokaźną liczbę — 26 780 (71,6%) zwolenników postępu społecznego wśród wyborców pow. łowickiego. Prawica społeczna, którą w XI okręgu wyborczym reprezentowały BBWR i endecja, zdobyła 5764 (15,5%) głosy i uległa ponad czterokrotnej przewadze lewicy.

Dominację zwolenników ruchu ludowego w skali powiatu potwierdza statystyka gminna. Wyjąwszy gm. Bielawy pozostałe gminy bezwzględnie opowiedziały się za partiami chłopskimi¹²⁵, spośród których największe uznanie zdobyła PSL Wyzwolenie, pozyskując 8752 (23,4%) głosy. Do gmin najliczniej głosujących na listę tego stronnictwa należały: Dąbkowice (45,2%), Lubianków (35,7%) i Bielawy (35,1%)¹²⁶. Stronnictwo Chłopskie, drugie w kolejności, zdobyło 6437 (17,2%) głosów, głównie w gm. Kompina (38,9%), Kiernozia (38,5%) i Jeziorko (33,7%)¹²⁷. Listę ChSR wsparło 3845 (10,3%) wyborców w przeważającej mierze z terenu gm. Bolimów (44,5%), Łyszkowice (39,4%) i Nieborów (17,0%)¹²⁸. Piastowsko-chadecka lista PBK uzyskała 3986 (10,7%) głosujących, najliczniej w gm. Bąków (29,4%) i Dąbkowice (18,0%)¹²⁹. Na listę ZLCh „Samopomoc” oddano tylko 53 (0,1%) głosy w trzech gminach: Nieborów, Kompina i Łyszkowice.

Wybory potwierdziły „wyspowy” układ elektoratu i wpływów terenowych poszczególnych stronnictw chłopskich, dopiero łączne ich ujęcie daje wysoki i terenowo dość równomiernie rozłożony układ zwolenników ugrupowań chłopskich na wsi łowickiej. Ich rozdrobnienie organizacyjne dało o sobie znać we wszystkich gminach powiatu, w każdej z nich konkurowały ze sobą co najmniej dwa niemal równorzędnie silne ugrupowania ludowe. W tym kontekście uzasadnione zrozumienie znajdowały hasła jedności, podnoszone szczególnie uporczywie w Stronnictwie Chłopskim. Stawały się one — co potwierdzają dane z pow. łowickiego — poważnym

¹²⁵ Gm. Dąbkowice — 72,9%, Łyszkowice — 70,9%, Bąków — 65,0%, Jeziorko — 64,1%, Lubianków — 59,2%, Bolimów — 59,0%, Kompina — 57,3%, Kiernozia — 56,2%, Nieborów — 53,6% oraz Bielawy — 46,6%. *Statystyka wyborów 1928 r.*

¹²⁶ W Łyszkowicach — 19,3%, Bąkowie — 18,3%, Jeziorce — 18,2%, Nieborowie 16,2%, Bolimowie — 13,1%, Kiernozi — 9,9%, Kompinie — 4,5%. Tamże.

¹²⁷ W Lubiankowie — 21,1%, Bąkowie — 17,1%, Nieborowie — 13,4%, Łyszkowicach — 9,7%, Bielawach — 3,1%, Dąbkowicach — 2,7%, Bolimowie — 1,3%. Tamże.

¹²⁸ W Kompinie — 8,4%, Dąbkowicach — 7,0%, Bielawach — 0,5%, Bąkowie — 0,2%, Lubiankowie — 0,1%, w Jeziorce i Kiernozi bez głosów. Tamże.

¹²⁹ W Jeziorku — 12,2%, Bielawach — 7,9%, Kiernozi — 7,8%, Nieborowie — 6,2%, Kompinie — 5,0%, Lubiankowie — 2,3%, Łyszkowicach — 2,2%, Bolimowie — 0,1%. Tamże.

instrumentem propagandowym i otwierały tej nowo utworzonej partii drogę do mas chłopskich.

Wzrastająca popularność PPS zaznaczyła się najbardziej w gm. Bielawy (35,5%), Kiernozia (26,4%), Nieborów (25,1%), Bąków (20,7%) i Lubianków (20,6%)¹³⁰. Endecja tylko w gm. Jeziorko (25,9%) zdołała zachować większe wpływy, w pozostałych uzyskała dość równomierny, lecz niski, kilku- lub kilkunastoprocentowy stan głosów¹³¹.

BBWR natomiast w żadnej gminie powiatu nie wykazał znaczących wpływów, nieco liczniejsi zwolennicy bloku rządowego występowali jedynie w gm. Bolimów (12,2%)¹³². Aktywizując chłopów do realizacji politycznych i gospodarczo-społecznych interesów stronnictwa ludowe ograniczały dostęp do wsi łowickiej propagandy zarówno obozu rządowego, jak i sił endecko-klerykalnych.

Choć wyczerpanie wielce złożonej problematyki przedwyborczej jest trudne, to w świetle zgromadzonych materiałów można powiedzieć, iż kampania do wyborów sejmowych 1928 r. wzbudziła zainteresowanie nie mniejsze niż dwie poprzednie. Jej przebieg dowodzi znacznej stabilizacji przekonań politycznych wyborcy wiejskiego w Łowickiem.

¹³⁰ W Kompinie — 19,0%, Dąbkowicach — 17,8%, Łyszkowicach — 14,5%, Bolimowie — 9,8%, Jeziorku — 6,9%. Tamże.

¹³¹ W Kompinie — 15,8%, Lubiankowie — 13,4%, Bolimowie — 12,1%, Bąkowie — 11,8%, Kiernozi — 10,3%, Bielawach — 8,1%, Dąbkowicach — 5,8%, Nieborowie — 4,6%, Łyszkowicach — 3,1%. Tamże.

¹³² W Nieborowie — 9,8%, Łyszkowicach — 6,8%, Lubiankowie — 6,1%, Kompinie — 5,1%, Bielawach — 2,9%, Bąkowie — 2,5%, Jeziorku — 2,3%, Dąbkowicach — 2,1%, Kiernozi — 1,7%. Tamże.